

Det Harboeske Enkefruekloster

Udgivet af Realea

Det Harboeske Enkefruekloster

Det Harboeske Enkefruekloster

© Realea A/S 2008

Tekst og redaktion: Realea A/S, Barbara Zalewski og Jens Andrew Baumann

Fotos og illustrationer:

Det Kgl. Bibliotek: s. 9, 28-29, 33, 62, 69, 73, 89

Rigsarkivet: s. 15, 25

Frederiksborgmuseet: s. 13, 67

Københavns Stadsarkiv: s. 46, 53, 59, 61, 63, 71, 81, 95

Fotograf Lars Gundersen: s. 6, 39, 56, 75, 77n., 115, 116, 117, 122, 123, 124, 125, 126

Fotograf Lars Winding: s. 55, 77øv., 91n., 91øv. th., 106, 118, 119

Fotograf Jørgen Jensen: s. 19, 21, 23, 27, 43, 80

Øvrige Realea og Erik Einer Holms Tegnestue

Omslagsfotos: Fotograf Lars Gundersen

Layout: Realea A/S og OAB-Tryk a/s

ISBN 978-87-92230-12-6

Bogen er sat og trykt af OAB-Tryk a/s, Odense

Realea er et helejet datterselskab af Realdania

Det Harboeske Enkefruekloster

Udgivet af Realea

Forord

Det Harboeske Enkefruekloster, Stormgade 14 i København, blev købt af Realea A/S i 2006. Den senbarokke bygning er efter et gennemgribende restaureringsarbejde ført tilbage til fordums storhed og nyindrettet med respekt for bygningens særpræg, historie og arkitektoniske kvaliteter. Men måske endnu vigtigere er det med Realeas overtagelse sikret, at Stiftelsen kan fortsætte sit virke, og at 270 års uafbrudt kulturhistorie kan fortsætte.

Den oprindelige bygning blev opført i 1663 – 69 af landdrost Simon de Pethum. Ejendommen blev senere solgt til den daværende lejer, generalbygmester Lambert van Haven. I 1708 overtog Gehejmerådinde Christine Harboe ejendommen. Ved sin død i 1735 testamenterede hun sin gård i Stormgade, herregården Støvringgård i Jylland samt sin kontante formue til oprettelse af to klostre. I fundatsen stod, at huset skulle være fri-

bolig for ”13 fattige og gudfrygtige enker, hvis husbonder havde betjent en eller anden af de charger indført i de fem klasser af den kongelige rangforordning”. Funktionen som enkefruekloster er med en del modifikationer opretholdt til den dag i dag, hvor bygningen danner ramme om 15 enlige damers liv. I dag er kriterierne for at komme i betragtning som beboer blot, at man skal være enlig kvinde og bosiddende i København.

Gennem tiden er det gamle kloster blev udsat for adskillige om- og tilbygninger under ledelse af nogle af tidens fremmeste arkitekter. G.D. Häusser, Laurids de Thurah og ikke mindst Aage Rafn har alle sat deres personlige præg på det Det Harboeske Enkefruekloster i et forsøg på at skabe bedre rammer for husets beboere og på at følge med tiden udenfor, der gang på gang er løbet fra bygningen.

Ejendommens vedligeholdelsesmæssige tilstand nærmede sig ved Realeas overtagelse et uopretteligt forfald, der samtidigt var vidnesbyrd om stiftelsens stadigt ringere økonomiske fundament. Taget var nedslidt, vinduerne ville inden for få år være kassable på grund af årtiers manglende vedligehold, husets tekniske installationer var i vidt omfang forældede, og endelig havde husets dårlige funderingsforhold medført truende sætningsrevner både i facaden og i flere af de bærende hovedskillerum. Den netop afsluttede restaurering, der er udført i samarbejde med SBS og Erik Einar Holms Tegnestue v/Jens Baumann, har derfor haft karakter af totalstandsættelse.

Det Harboeske Enkefruekloster fremtræder i dag igen med værdighed i bybilledet. I bogen her giver vi et indblik i husets historie, klosterets grundlægger og den gennemgribende restaurering, huset netop har været igennem. Det er håbet, at det

også er lykkedes at indfange lidt af det liv, som gennem flere hundrede år har genlydt i bygningen.

Realea A/S vil gerne takke Københavns kommune, der gennem byfornyelsesmidler har bidraget til genopretningen. Desuden en tak til cand.mag., ph.d. Barbara Zalewski og arkitekt Jens Andrew Baumann for det gode samarbejde om bogens tilblivelse.

November 2008 Realea A/S

Christine Furien og Det Harboeske Enkefruekloster

Af Barbara Zalewski

En bydel vokser frem

Den, der i 1650'erne stod på Slotsholmen og så mod syd og vest, skuede kun en vældig havflade – det brede sund Kalveboderne mellem Sjælland og Amager. København lå næsten åben, kun Refshalen og en række grunde og lave holme hindrede en søværts fjende i at lande på byens dørtrin, og Flådens og handelens skibe dansede ubeskyttede på den stærke strøm.

Christian IV havde løst en del af problemet ved at anlægge Christianshavn og planlagde at nå hele vejen rundt om byen, så også Slotsholmen kom ind under den væbnede arm af moderne volde og bastioner. Han nåede det ikke, og først i 1649 tog hans søn, Frederik III, planen om en forlænget Vestervold op igen. Mellem denne vold og Slotsholmen skulle anlægges en kanalby efter samme model som Christianshavn, med hundredvis af meter bolværker til handelsskibe, købmandsgårde, oplagspladser og borgerlige boligområder.¹ Men det blev ved tanken, og det var nær kommet landet dyrt at stå: det var fra denne ubeskyttede side af Slotsholmen, at svenskerne om natten 11. februar 1659 indledte stormen på København.

Som bekendt blev angrebet afslået, men datoen mindes stadig som flagdag i Forsvaret – og stedet i navnet Stormgade, hvor Det Harboeske Enkefruekloster ligger.

Udstykning af vand

Så snart svenskerne var ude af landet, indkaldte Frederik III den nederlandske fæstningsingeniør Henrich Rüse til at forstærke og færdiggøre byens befæstning. I 1667-1670 blev Vestervold forlænget ud i Kalveboderne, så der kun blev en ganske smal passage mellem den og en ny vold syd for Christianshavn. En beretning fra 1668 giver et fantastisk billede af den ingeniørmæssige bedrift: hvordan havet blev holdt ude med spunsvægge af risknipper, kampesten og jord, hvordan heste- og menneskedrevne vandmøller pumpede og hvordan der blev kørt jord til de vældige bastioner – og af det umådelige slid for de udkommanderede soldater, der udførte arbejdet.²

I januar 1668³ blev der indtegnet grunde på det inddæmmede, men endnu vanddækkede område inden for volden. De påtænkte kanaler var konverterede til snorlige nord-sydgående gader med 224 bittesmå grunde. Den kommende bydel skulle adskilles fra Slotsholmen med en bred kanal, en forlængelse af købmandshavnen langs Ved Stranden og Gammel Strand, hvor der ikke var kajpladser nok til skibene. Men de, der havde råd til den bekostelige opfyldning, fundering og det påbudte grundmurede hus, ville ikke nøjes med et par fag mod gaden, og planen måtte ændres endnu en gang.

Kortet fra 1658 viser, hvor sårbar Slotsholmen var før anlæggelsen af den nye bydel i Kalveboderne. De planlagte bastioner og bydelen er markerede med stiplede linier, men gadeplanen blev ændret flere gange. Stormgade var med fra begyndelsen og kaldtes Slotsgade, idet en løngang fra Slotsholmen fortsatte over den sumpede kyst, det nuværende Løngangsstræde, og endte i Dronningens Have, hvor Tivoli nu ligger. Den blev raseret under Svenskekrigene, hvorefter dronning Sophie Amalie fik en ny, der har givet navn til Amalienborg-kvarteret.

I juni samme år begyndte kongen at underskrive skøder efter en ny plan, der desværre er gået tabt, med kun 80 grunde.⁴ De blev givet til adelige med en højere charge ved Hoffet, mænd, der var i Kronens tjeneste eller havde været det, men var befordrede til indbringende embeder, en del officerer, en storkøbmand og enkelte håndværksmestre. Kronen og kongen havde gæld til dem alle, for lån og løn, og ligesom i sin tid på Christianshavn fik de en firkant vand som afbetaling. Det var en blandet fornøjelse, alene at opfylde grunden ville i mange tilfælde overstige gældsbeløbet, og flere omsatte da også hurtigt gaven til penge ved at sælge videre til mere entreprenante folk.

Diplomat og grundejer

Nederlænderen Simon de Petkum havde været i dansk tjeneste som diplomat siden 1652, men var næppe gået over i Danmarkshistorien, hvis han ikke havde fået Leonora Christine arresteret i London og bragt til København i 1663. Frederik III skyldte ham en formidabel sum – diplomaterne lagde selv ud for den kostbare repræsentation i udlandet – og som et lille afdrag fik han i november 1668 en grund i den nye bydel.⁵

Den ca. 2.000 m² store grund var den anden fra Vestervold og lå på Slotsgaden, som Stormgade kaldtes indtil ca. 1675. Bagud strakte den

sig mod Møllebækgade, som havde navn efter en bred bæk, en del af Christian IVs vandværk, parallelt med den gamle kystlinje. Den blev dog snart kastet til, og Løngangsstræde og den sydlige side af Vandkunsten kunne udstykkes. De Petkum hørte til de heldige, hvis grund lå delvist på land: den gamle kystlinje går skråt under Det Harboeske Enkefruekloster, men opfyldningen ud fra den har givet sætningsproblemer lige til i dag.

I 1672 gav Christian V den lille skæve grund mellem de Petkum og volden til en af sine hoffemusikanter.⁶ De to grunde bevarede deres størrelse og form indtil 1896, hvor Det Harboeske Enkefruekloster solgte en lille bid af haven til Missionshotellet på hjørnet af Vester Voldgade. Kun få måneder senere fik de Petkum skøde på endnu tre grunde, hvoraf de to var givet til to højadelige herrer, men de havde, siger skødet, nu overladt dem til de Petkum, der skal have været en ”dygtig og snedig forretningsmand.”⁷ De blev samlet til én stor, der lå mellem Stormgade, Ny Vestergade og Slotsstrandens gade, den senere Frederiksholms Kanal, hvor Nationalmuseet nu ligger. I 1670 fik slotsfoged Johan Jæger en fjerde grund ud til kanalen – det er ham, hvis uhøviskhed og opløste tilstand Leonora Christine skildrede morsomt, men fuldstændig subjektivt i *Jammers Minde*. I flere sene-

re skøder blev nabogrundene omtalt som ”ved Petkums plads”, så han havde den en årrække.

I 1673 klagede nogle af grundejerne til kongen: mange havde ikke indhegnet, brolagt og bygget, og det flød med sten, grus og tømmer, så klagerne ikke havde ”fri og bekvem fart og kørsel til deres gårde og bygninger”. De, der allerede havde bygget, var privilegerede med lidt fast land, mens andre skulle begynde bogstaveligt talt fra bunden, som f.eks. kongens rejsemed, der året efter fik en grund ”liggende ganske under vandet”.

Kongen nedsatte en kontrolkommission med en flok herrer, der var kyndige i fæstningsværker, havneanlæg og byplanlægning, deriblandt generalbygmester Lambert van Haven. De skulle supplere sig med de Petkum og i hans fravær – han udsendtes stadig i diplomatiske missioner – en anden af ”de bedste og dygtigste, der har bygget derovre”.⁸ Ud over karakteristikken af de Petkum fortæller det, at han allerede *havde* bygget og således var med som en slags beboerrepræsentant, men om det var i Stormgade 14 eller på den anden grund vides ikke.

Frederiksholms Kanal

Kommissionen nåede ikke at udrette meget, før Danmark i 1675 angreb Sverige, og Skånske Krig medførte mangel på materialer og arbejdskraft. I

1680 kunne Christian V igen koncentrere sig om residensstaden, navnlig udviklingsområderne Christianshavn og Frederiksholm, der nu var bydelens officielle navn til ære for grundlæggeren Frederik III. Den kaldtes dog oftest Kalveboderne, på københavnsk Kalleboerne, et navn, der hang sådan ved, at Prinsens Palæ, i dag Nationalmuseet, langt op i 1700-tallet kaldtes Palæet i Kalveboerne, også i kongelige skrivelser.

På Christianshavn var der efter 60 år stadig mange øde pladser og vandfyldte områder mellem grundene, og det lovede ikke godt for Frederiksholm. Kongen truede de forsømmelige med konfiskation, hvis de ikke inden et år byggede et godt købstadshus, men det hjalp ikke. I 1683 lagde kongen pisen og prøvede med guleroden: 10 års skattefrihed og frihed for indkvartering af soldater på Frederiksholm.

Husene skulle være grundmurede, 22,5 m til gaden og i to etager, men kongen blev bragt på andre tanker, kort efter fik bindingsværkshuse lignende privilegier. Det satte gang i byggeriet, og Frederiksholm tog form med den blanding af fornem og jævn bebyggelse, som vi kender i dag. Kronen ydede også sit: den planlagte kanal, der selvsagt ikke kunne anlægges, før der var fyldt op. De første opfyldninger var foretaget dér, hvor man kunne slå an til fast land: ved Slotshol-

men, Vandkunsten og enden af Rådhusstræde, og det havde sat en prop i afløbet fra Gammel Strand. Det mudder, som hidtil var skyllet med strømmen videre ud i Kalveboderne, stødte nu på en barriere. Efter nogle år kunne kun små, fladbundede skibe gå ind og købmændene klagede. Den nye rende blev gravet langs Slotsholmens vestkyst, hvor der i århundreder var kastet skarn fra Slottet ud i havet, og udgravningen afslørede foruden allehånde uhumskheder adskillige barnelig.

Digterpræsten i Birkerød, Henrik Gerner, kendt for sine bedrifter under Svenskekrigene, skrev til en ven, at arbejdet blev udført af flere hundrede soldater, der lå i lejr uden for Vesterport, og forårsagede stor stank i hele byen.⁹ Da de var færdige, stod Frederiksholms Kanal omsider i forbindelse med verdenshavet, og i 1683 kunne grundejerne begynde at sætte bolværker – det var ikke en offentlig opgave.

Hidtil havde man kunnet komme mere eller mindre tørskoet fra Slotsholmen til den nye bydel, nu blev der opført en vindebro over kanalen, den første Stormbro. Også adgangen fra byens centrum blev ordnet: Nybrogade blev anlagt med udmunding ved Stormbroen, en vældig bunke jord ved Vandkunsten, der havde spærret mod Rådhusstræde, blev fjernet, og området var nu en integreret del af byen. I 1683 gjorde Hen-

rik Gerner på vers status over udviklingen. For få år siden var Kalleboerne fladvandet, moradsigt og ”ej meget renligt”, og det var et mas at fylde op. Først skulle saltvandet holdes ude – det foregik ved at bukke pæle ned omkring grundstykket og blive ved at hælde sten og grus ind, med fare for, at det meste efter en vinter var vasket væk igen – og dernæst skulle søbunden gennemgås, indtil man nåede ”den faste blålers grund”. ”Det kosted’ umag og megen pengeklang” og var mere end mange kunne overkomme, fortæller Gerner og sammenligner det med en beklædning, hvor alene skosålerne kostede mere end hele resten af dragten, lige til hat og hattebånd.

Men nu, 15 år senere, var her huse og haver, de havde høj værdi og ejerne fik compensation for udgifterne i form af ”den gode havn”, hvor de kunne lægge egne skibe til eller udleje bolværkspladser. Den brede kajgade er ikke udtryk for fornemhed, den havde et rent praktisk formål: Gerner kaldte den nye bydel ”en stabelstad” og fortæller, at her lå store mængder tømmer og planke.¹⁰

Det var en pragmatisk tidsalder, handel, driftighed og landets rigdom kom i første række, først langt ind i det 20. århundrede fik æsteter den tanke, at der ikke måtte ligge fragtskibe og oplagspladser for foden af monarkens bolig.

Generalbygmesteren

Det vides ikke, om de Petkum nogensinde boede i Stormgade. I 1670'erne opholdt han sig mest i udlandet og var desuden landdrost i Delmenhorst, så han kan have benyttet et lille hus i Nyhavn, når han var i Danmark.¹¹ Muligvis byggede han, ligesom mange på Frederiksholm, med henblik på udlejning, i hvert fald solgte han i 1682 gården i Stormgade til den hidtidige lejer, generalbygmester Lambert van Haven.

Van Haven var meget yndet af Christian V og blev sat til opgaver overalt i København, på Kastellet, det nu forsvundne Jægersborg, Kronborg og Frederiksborg. Han kunne det hele, stofmønstre, malerier, indretning og store bygninger, og kort efter at han købte Stormgade 14, lagdes grundstenen til hans pragtværk Vor Frelser Kirke på Christianshavn. Ifølge Dansk Biografisk Leksikon opførte van Haven o. 1680 den ejendom, som han senere beboede og som nu rummer Det Harboeske Enkefruekloster.¹² Det er meget tænkeligt, at de Petkum engagerede ham som bygmester, idet han også løste private opgaver og blandt andet tilskrives Holsteins Palæ i Stormgade 10, opført 1687 for den unge kronprins Frederiks (IV) hofmarskal. Lambert van Haven var i december 1670 vendt hjem efter tre års udlandsophold, og hvis ikke før mødtes han og de Petkum i kommissionen i 1673. Man kender ikke

opførelsesåret for den første bygning på grunden, den østlige ende af Stormgade 14, men hvis van Haven var bygmesteren, ligger det mellem ca. 1671 og ca. 1681.

Lambert van Haven boede i Stormgade ved sin død i 1695. Han havde været helt usædvanlig godt lønnet, bedre end flere kammerherrer, og hans enke Anne Slange fik endda hans næstsidste løn udbetalt. Alle embedsmænd havde dengang løn for flere kvartaler eller år til gode, men mange enker så aldrig en rigsdaler af den. Som en yderligere nådesbevisning fik hun året efter et beløb svarende til 2/3 årsløn for van Havens kobberstik og dessiner, der kom på Kunstammeret og i Det kongelige Bibliotek.

I disse år var der en vældig byggeaktivitet på Frederiksholm, der blev opført flere palæer og gode, rummelige borgerhuse, og her boede adelige hoffolk, hofbetjente, kongelige staldfolk og hofhåndværkere som ejere eller lejere, i bekvem nærhed af Slottet.

Kalleboerne var blevet et eftertragtet kvarter. I 1700 solgte Anne Slange gården i Stormgade og flyttede længere ned ad gaden.¹³ Køberen var en anden og langt mere velhavende enke, baronesse Margrethe Elers, gift Fuiren.

Generalbygmester Lambert van Haven er den første, der med sikkerhed har boet i Stormgade 14 – i det, der i dag er husets østlige ende. Han praktiserede også privat og var sandsynligvis husets bygmester. Det var både i det ydre og det indre af en sådan standard, at Kongehusets feterede arkitekt og designer havde lyst til at bo der.

En formue samles

Når baronesse Christine Fuires, gift Harboe, i 1735 kunne stifte både Støvringgaard Jomfrukloster¹⁴ og Det Harboeske Enkefruekloster, der begge består til i dag, skyldes det generationer af dygtige forretningsmænd og akademikere i kombination med ugifte onkler og tidlige dødsfald. Det gjorde hende til arving af formuer, ejendomme og jordegods, og hun bestemte, at hvad der blev tilbage efter hende selv, skulle anvendes "til dén Guds ære, som [for] min livstid har lånt mig dem". Christine Fuires moder, Margrethe Elers, var født 1648 og mistede seks år gammel sin moder og to brødre i en pestepidemi. Hendes fader, Jørgen Eilersen, havde en elendig økonomi trods mange aktiviteter: rektor ved Metropolitanskolen, professor i matematik ved Universitetet, efor ved Valkendorfs Kollegium, akademisk værge for Trinitatis Kirke og almanakudgiver med eneret. Margrethe havde hverken medgift eller udsigt til arv, men hun havde andre fortrin: grundig uddannelse, god opdragelse, energi og sikkert også charme. En slægtning fortæller i sine memoirer, at hun var med i en klike af fornemme borgerlige og adelige unge, hvor hun traf mænd som Ulrik Frederik Gyldenløve, der havde været gift med Marie Grubbe.¹⁵ Ifølge slægtningen efterstræbte han hende, da hun var først i tyverne, men hun holdt tappert stand, skønt faderen skal have presset på. Han anså det muligvis for bedre, at hun

blev en fornem herres maitresse end at hun endte som pebermø. Både kongelige og adelige havde børn uden for ægteskab, de kom ved hove og fik høje poster, så det var ingen skam. Men at leve alene blev anset for unaturligt, og udsigten til denne forsmædelige skæbne førte til mange besynderlige giftermål.

Ikke desto mindre må det have været et inklinationsparti, da Margrethe, i oktober 1677 blev gift med den velhavende, otte år yngre baron Didrik Fuires – det udtales Fyres – for ingen af dem behøvede at tage til takke.

Fuires-slægtens formue

Fuires-slægten var købmænd, men en af dem, Didrik Fuires oldefar af samme navn, var guldsmed og juveler, arbejdede for Frederik II og lavede bl.a. Christian IVs krone, der stadig findes på Rosenborg. I de næste generationer blev flere sønner akademikere og havde midler til at rejse, studere i hele Europa og arbejde con amore ved de store universiteter, mens døtrene blev gift ind i de øverste akademiske og gejstlige kredse i København: Bartholin, Worm, Fincke, Monrad, Brochmann og Svane.

Den unge barons farmoder, Margrethe Fincke, blev tidligt enke med fem børn og tog sig af deres fremtid med stor foretagsomhed. Hendes tre sønner kunne tage på årelange studierej-

ser, men må også have haft en rem af slægtens økonomiske evner, for de ejede byejendomme, kunne leve af deres formuer og tilfredsstille deres samlertrang. Et andet slægtstræk var lysten til at dele ud af rigdommen. De oprettede legater til fattige studenter og fattige i almindelighed og testamenterede deres bog-, kobberstik- og naturaliesamlinger til Universitetet. I løbet af få år berigede tre af dem Universitetsbiblioteket med ikke mindre end 12.000 bind, der desværre gik op i luer ved Københavns brand 1728.

I 1663, som 67-årig, havde Margrethe Fincke købt Vindingegaard på Sydsjælland, og da Frederik III kort efter holdt udsalg af krongods, forøgede hun den. Hendes ældste søn var allerede død, og den næstældste, Thomas Fuirens, arvede først

broderen og siden moderen, da hans yngste broder, juristen Didrik Fuirens, også døde ung. Hans grand tour varede adskillige år og omfattede steder, som de færreste unge herrer besøgte, som Ungarn, Sicilien og Malta.¹⁶ Da han kom tilbage til København, blev han gift, men døde et års tid senere – nogle måneder før sit første barns fødsel. Enken giftede sig hurtigt med sin svoger, der var ambassadør i Madrid, hvor hun døde et år senere.

Den spæde søn, endnu en Didrik, var anbragt hos sin faster og hendes mand, biskop Svane, der få år senere blev Danmarks eneste protestantiske ærkebiskop som tak for hjælpen ved Enevældens indførelse. Ved hans død i 1668 flyttede Didrik ind i farbroderen Thomas' ungarlehuholdning, nok ikke den morsomste tilværelse for en 12-årig

Fuirens og Elers' våbenskjolde fra 1677. Der er ingen indbyrdes sammenhæng mellem våbenmærkerne, så for efterslægten ville det se ud, som om der var to adelige aner. Som det var skik, førte Christine Fuirens faderens våbenskjold, der af ukendte grunde har en springende væsel i midterskjoldet. Trods stiftelsens navn var det ikke Jens Harboes, men Christine Fuirens våbenskjold, der blev opsat over midterpavillonen ved de Thurahs ombygning 1755-1760.

Onkelen havde en uhyggelig hoste og spyttede blod og var mest optaget af lærde skrifter og sin naturaliesamling, landets største. Han døde i 1673 og efterlod Didrik alt, på nær nogle legater: en stor formue, flere ejendomme i København og godserne Vindingegaard, Støvringgaard ved Randers og Søndervang ved Stadil Fjord.

Unge Didrik var en administrativ begavelse og fik som 17-årig kongens tilladelse til at bestyre formue og godser uden værge. I 1674 drog han udenlands for to år, hvor han blandt andet satte sig ind i moderne engelsk herregårdsdrift. Netop i disse år havde Christian V livlige forbindelser med England, hvor han havde været som kronprins. Det var dér, han lærte parforcejagten at kende og ikke i Frankrig, som traditionen siger, og da han blev konge, importerede han jægere, jagthunde og endog hundefoder derfra. Vel hjemme igen tog Didrik et overblik over sine besiddelser, købte nogle flere sydsjællandske fæstegårde og ansøgte kongen om at måtte oprette et baroni af Vindingegaard – efter et nyt system for adelskab, indført 1671.

I 1677, kort før brylluppet med Margrethe Elers, blev Didrik Fuiren friherre, dvs. baron, og Vindingegaard kaldtes herefter Fuirendal.

Margrethe blev baronesse ved giftermålet, men ti dage senere skete der det ejendommelige, at hun – som en af de meget få kvinder no-

gensinde – af kongelig nåde fik et selvstændigt adelsbrev, med et andet våbenskjold end gemalen. Hun blev altså baronesse så at sige som sig selv, og hendes kommende børn ville dermed få adelige aner på begge sider.¹⁷ Det betød noget i disse år, hvor man blev adlet på grund af egne fortjenester og ikke på grund af slægtens. I begyndelsen var de nye titler greve og baron afhængige af jordegods, hhv. 2.500 og 800 tdr. hartkorn, så den nye adel spejlede den gamle jordadel og dens vægt på aner i forbindelse med privilegier. Der gik nogle år, før den gamle adel vænnede sig til den nye. Tiden kan sammenlignes med Frankrig under Det første Kejserdømme, hvor en hertug fra l’Ancien Regime sagde til en hertug udnævnt af Napoleon: ”De har jo ingen forfædre” og han svarede: ”Det er *os*, der er forfædrene”.¹⁸

Fuiren-børnene vokser op

Det unge, rige par boede på Slotsholmen, i en af de smukke gårde på Slottets byside, hvor flere af de højere rangklasser med tjeneste ved Hoffet boede, og hvorfra baronen kun havde få skridt til sin arbejdsplads, Højesteret på det gamle Københavns Slot. Rækken af gårde lå, hvor Thorvaldsens Museum og Ridehuset nu ligger, men blev alle nedrevet i 1731, da Christiansborg og dets mange store stalde skulle opføres.

Om sommeren opholdt parret sig på Fuirendal, hvor de ombyggede og moderniserede gårdens noget brøstfældige bygninger, fik en stor ride-stald, anlagde barokhave, indrettede orangeri – en kostbar nyhed på vore breddegrader – og udstyrede kirken, der ligger et stenkast fra gården. Alt voksede og blomstrede omkring dem. Baronen avancerede i statsadministrationen og blev senere dommer i Højesteret, men der gik nogle år, før de fik børn, i hvert fald levendefødte. I 1681 fik de en søn, Didrik, og året efter, 3. oktober 1682, kom Christine Fuires til verden.¹⁹ I løbet af sommeren 1686, mens familien opholdt sig på Fuirendal, blev baronen tiltagende svagelig og i august døde han, kun 30 år gammel. Han blev ført til København og nedsat i Trinitatis Kirke. Dødsfaldet kom i den grad bag på baronessen, at hun først i december kunne tænke på et standsomt familiegravsted, i samråd med generalbygmester van Haven.

Ægtemandens død var et personligt slag for baronesse Elers og børnene på fem og fire år, og at hun tog sig det nær fremgår af, at hun ikke som de fleste giftede sig igen, skønt hun må have været en eftertragtet dame. Men i familiens dagligliv var der ikke noget, der ændrede sig. I store husholdninger som Fuires var der en fast, hierarkisk opbygning med folk til alle funktioner, både praktisk arbejde, godsdrift og regnskaber – et maski-

neri, der uanfægtet kørte videre i baggrunden. Baronen havde, som alle andre ægtemænd i overklassen, levet som på et hotel, og baronessen fortsatte med at organisere husholdning og tjenestefolk i København og på Fuirendal – de jyske gods blev administreret af fogeder. Der var heller ikke tale om forsørgertab og dermed ændret status, for økonomien var glimrende og baronessen arvede alt. Da Didrik var i syv-årsalderen, forlod han barnekammeret og kvindelig omsorg, som det var skik i de øverste samfundsklasser, og fik egen tjener. I kongefamilien hed det, at prinserne fik ”mandlig hofstat”, en begivenhed, der udtrykkeligt nævnes i annalerne. Både drenge og piger deltog fra denne alder i måltiderne, evt. ved deres eget bord, og fik privatlærere. Drenge og piger fik stort set samme undervisning, og med kun et års aldersforskel blev Didrik og Christine sikkert undervist sammen.

Gejstligheden holdt på, at religion var det vigtigste fag, den evangelisk-lutherske kristendoms dogmer skulle danne bund for alles tanke- og forestillingsverden, i disse år til tonerne af Kingos kraftfulde og inderlige salmer. Familierne var mere pragmatiske og lod børnene undervise i en lang række verdslige fag. Alle i København kunne dansk og tysk fra barnsben, så man lærte fransk og modesproget italiensk, latin og græsk, historie og oldtidskundskab, musik og dans.

Drengene læste desuden matematik og naturvidenskaber, og i enkelte fag var emnerne forskellige, i tegning beskæftigede drengene sig med fæstningsværker og arkitektur, mens pigerne tegnede frit, og når drengene fægtede, broderede pigerne med silke.

Ridefærdigheder var en uhyre vigtig del af overklassedrengenes uddannelse, og måske lærte også nogle piger at ride. Christine gjorde, for på Støvringgaard lå i 1735 ”den salige gehejmerådindes egen ridesadel”, betrukket med rødt fløj, et skaberak af rødt klæde med guldgaloner og bidsel med messingbeslag. Danseundervisningen omfattede både tidens indviklede turdanse og kunsten at føre sig: holdning og gang, at bruge og aflæse hoved- og håndbevægelser, hvor dybt man skulle neje og bukke for personer af forskellig rang, at kysse på hånd og på forklæde, og for drengenes vedkommende hvornår og hvordan hatten skulle af og på.

Vi får et glimt af Didrik og Christine i 1695, da de var 14 og 13 år. Mærkeligt nok, i en strengt protestantisk tid, fejrede man navnedage, og helgennavnene var trykt med rødt i almanakken. På St. Margrethe Dag, 20. juli, gav de moderen et versificeret bindebrev, dvs. gækkebrev. Standsbevidste indledte de med alle moderens og deres egne titler, men resten af det lange brev er let og lattermildt, og trods det indforståede og

gådefyldte ser man ind i en kærlig familie og et velhavende hjem. På denne regnvejrsdag drak Mama uophørligt the – ligesom kaffe en ny og kostbar drik. Det tegnede til et dårligt nøddeår, så de måtte ”med mandler nøjes”, når de til vinter skulle spille Nødder i hænde.²⁰ De veluddannede børn fletter Noahs Ark, Stærkodder, Harlequin og en litterær figur Sigvardt ind i versene og slutter med at oplyse, hvad moderen skal give, hvis hun ikke løser gåden: nogle af de yndige og sjældne ting fra et bestemt købmandshus. Løser hun den, må hun til gengæld binde dém, Christine til ”et sødt morelletræ og dejligt jordbærbed” – jordbær var nyindførte og dyrkedes kun i de allerfornemste køkkenhaver – og Didrik med en silketråd til ”det smukke Fuiendal”. Når en god ven af Christine Fuien fortalte,²¹ at hun ”forstod og talte adskillige fremmede sprog, ja endog det latinske” – hun lærte engelsk som voksen – og ”besad mere lærdom end sædvanlig hos et fruentimmer”, var det altså ikke, fordi hun havde fået en helt speciel opdragelse og uddannelse. Vennen var ikke nedladende, da tiden brugte ikke ordet kvinde, men fruentimmer, og Fruentimmeret var endda betegnelse for den kvindelige del af Hoffet. Og det var rigtigt, at kvinder *sædvanligvis* ikke kunne dyrke intellektuelle interesser, selvom adskilligt flere gjorde det end victorianske historikere har formidlet vi-

Portrætterne af Fuiiren-børnene hænger i Det Harboeske Enkefruekloster. Maleren er ukendt, men stilen var den nyeste franske – mange elementer minder om malerier af børn i den franske kongefamilie. Didrik er endnu ikke fyldt syv år, da han stadig er i ”side klæder”, det løse tøj, som drenge bar, indtil de kom ud af barnekammeret og fik kjol og knæbukser som de voksne. Den lille solide Christine er allerede, som det var skik for piger, en miniaturedame – lige til dekolletagen. Hele dragten er af dyre stoffer og meget moderne, f.eks. ærnernes engageanter, underærmer af det fineste linmed. De store, ens perler var dengang en sjældenhed, i kappen sidder et juvelbesat spænde og i den moderigtige,

krøllede frisure strudsefjer, der signalerede høj rang. Blomsterne i kurven og kapucineraben kunne være symbolske, men henviser nok blot til familiens formåen: de nye, skønne centifolieroser i haven og et eksotisk kæledyr – de kongelige damer havde også de små aber, som fik herreøl, fint hvedebrød og frisk frugt året rundt. Det er snarere den lille piges håndbevægelser, gemakket med den enorme søjle, draperierne og den vide udsigt, der er symbolske: billedet er meget tæt på et fyrsteligt portræt. Christine Fuirens ansigtsudtryk siger ikke noget om hendes natur, man ser aldrig et smil på fortidens børneportrætter og hos voksne kun sjældent en antydning.

dere. De samtidige, der roser Christine Fuirens lærdom, var selv lærde og kunne bedst bedømme dén side, mens de som mange akademikere lige til i dag så ned på andre attraktive egenskaber og kaldte kvinder forfængelige og pjankede. Christine var ”begavet med en stor forstand og skarpsindighed”, men hun havde også langt bedre betingelser end mange af sine medsøstre. Som barn og ung var hun omgivet af lærde slægtninge, hun blev efter datidens forhold sent gift, fik ikke børn og havde en lang enkestand uden økonomiske problemer.

Men den unge baronesse var ikke stille, for tænkt og beskeden. Hun skrev livlige og vittige breve, var forvænt og forkælet, hele livet satte hun pris på materielle goder og var altid med på den sidste nye mode, i klædedragt, smykker, indretning og køretøjer, ligesom i litteratur og intellektuelle strømninger.

At Christine Fuiren oprettede Det Harboeske Enkefruekloster og Støvringgaard Jomfrukloster var også et udslag af, at hun var med på noderne. Som vi skal se, myldrede den type stiftelser frem netop i de første årtier af 1700-tallet.

Enearving

I 1698 kom Didrik på Det ridderlige Akademi, oprettet af kongen i 1692 til videreuddannelse af adelige drenge, sammen med en landgreve af

Hessen, en halv snes unge af det højeste aristokrati – et uvurderligt netværk i en fremtidig karriere – og den russiske ambassadørs søn.

Kort efter nytår 1700 tog Didrik af sted på den obligate grand tour. Adelen og det højere borgerskabs sønner gik ikke på Københavns Universitet, der trods enkelte lærestole i andre fag primært var en teologisk skole, men besøgte store universiteter i både det protestantiske og det katolske Europa. Her mødte de andre rejsende af alle nationer, besøgte lokale standsfæller, besøgte arkitektur og specialsamlinger, gik i teateret og på opera og fik opdateret sprog, manerer, klædedragt og udstyr.

Didrik nåede aldrig længere end til Itzehoe, hvor han fik en feber og døde. I et såkaldt æreminde, et lejlighedsdigt, beskrives baronesse Elers’ reaktion, da ”posten dette bud fra Itzehoe frembar, at hendes vakre søn ej mer’ i verden var”. Hun sad netop sammen med nogle slægtninge og venner, der alle brast i gråd, men selv fik hun ”så dybt et sår i hendes ømme hjerte, at hun ej havde magt at græde for sin smerte”.²² Didrik Fuiren var slægtens sidste mand. Baroniet var kun arveligt i mandlig linje, og Fuirendal hjemfaldt til kongen, der kunne forære det til hvem han ville. Resten af familiens rigdomme ville nu, når baronesse Elers engang gik bort, tilfalde én arving: Christine Fuiren.

Baronesserne i Stormgade 14

Man kan udmærket forestille sig, at baronesse Elers efter tabet af mand og søn – og sin fader et par uger efter, at hun blev enke – trængte til at begynde forfra et sted uden minder og at det var derfor, hun i 1700 købte gården i Stormgade 14. I september overtog kongen baroniet, også et følelsesmæssigt tab, og da hun flyttede ind i Stormgade, var hun ikke længere friherreinde til Fuirendal, men blot baronesse Elers.

En *gård* var, uanset størrelsen, en ejendom med port til en gårdsplads, til forskel fra *huse*, der lå på rad og række og havde indgang direkte fra gaden. Den næsten kvadratiske hovedbygning var placeret på grundens østlige side, nærmest Slotsholmen. Den var i to stokværk med loft og fuld kælder – et voveligt foretagende i den sumpede grund, der endnu ikke havde sat sig rigtigt. Mod gaden var der seks fag vinduer, mens hovedtrappen lå på husets vestside, med adgang gennem en bred port i muren ud til Stormgade.

Hovedbygningens areal var ca. 160 m², så baronesserne havde på de to etager en rummelig bolig, idet huset kun indeholdt opholdsrum, alle praktiske funktioner lå i separate bygninger. Køkkener blev af hensyn til brandfaren så vidt muligt lagt for sig, her i en lang, lav bygning på husets østside, hvor der foruden køkkenet var fa-

Margrethe Elers lod sig male som enke, holdende sin afdøde mands portræt, der også hænger i Det Harboeske Enkefruekloster. Delfter-krukken med en lilje skal sikkert vise en særlig interesse i tidens havekultur – Christine Fuiren havde måske arvet den, hun havde et utal af kostbare krukker og potter med sjældne vækster i Stormgade og på Støvringgaard.

debure, spisekamre og værelser og spiserum til køkken- og tjenestefolk, og i kælderen kølige forrådsrum. I den modsatte side af gårdspladsen, i det skæve hjørne mod volden, lå staldbygningen med vognskur, spiltov til flere heste og kamre til staldfolk og portner under taget. Som sagt hørte der til enhver større husholdning en fast stab af tjenestefolk, hvis nøje definerede funktioner var ens i alle huse, netop som på et hotel, der jo også er betegnelsen for et fransk adelspalæ. Når her-

skabet kun bestod af kvinder, var staben sammensat lidt anderledes end når det omfattede mænd eller drenge. Der var ikke mandlige tjenere, men kammerpiger og tjenestepiger, og i køkkenet var der ikke kok, men kokkepige og køkkenpiger. Der var dog mænd til det tunge arbejde: en gårdskarl anbragte forråd, bar vand, brænde, vasketøj og natpoter og fejede gården og fortovet, mens en urtegårdsmand tog sig af lysthaven og køkkenhaven bag huset.

Den ven, der karakteriserede Christine Fuiren, fortsatte lidt småborgerligt, at hun ikke lod de lærde sysler stå i vejen for ”de sædvanlige til kvindекønnet tilkommende og anstændige [passende] husforretninger”, så ”blandt mænd og lærde var hun lærd og behagelig og blandt fruentimmer kone og en fornuftig, vis og højagtet husmoder.” Men hverken hun eller baronesse Elers rørte naturligvis en finger selv eller satte deres ben i køkkenet. I deres samfundslag betød en god husmoder en dygtig organisator og administrator.

Hun satte husets standard sammen med hovmester eller husbestyrerinde, der sendte ordrerne videre ned i hierarkiet, holdt et vågent øje med, at alt blev gjort rigtigt og til rette tid, gennemså husholdningsregnskaberne og greb ind, hvis der blev sløset. Men hvis et medlem af herskabet foretog sig blot det mindste af tjenestefol-

kenes arbejde, ville det kun inkassere deres ringeagt, og man blev fra barnsben opdraget i brug af kammerfolkene, der færdedes i beboelsesrummene og tog sig af herskabets personlige behov.

I Stormgade lærte den kvikke Christine, hvordan man styrede et fornemt hus, og da baronesse Elers stadig havde godserne i Jylland, har hun også fulgt med i, hvordan man fjernstyrede dem. Men det meste af tiden har hun været beskæftiget med sig selv og sin person. At blive klædt på, af og om var en timelang proces, som man ikke selv kunne udføre, fordi dragten bestod af utallige løsele, der skulle syes på og hæftes sammen af en kammerpige. En frisør eller parykmager kom og ordnede frisuren, i nogle huse hver morgen. Christine tilbragte dagene med at dyrke sine mange interesser, læse, skrive breve, aflægge og modtage visitter, og uanset deres attraktive personligheder var hun og moderen i kraft af deres rang inviteret til alt, hvad der foregik ved Hoffet og i byens højere kredse. Christine Fuiren – pikant, velklædt, underholdende og overordentlig velhavende – har haft mange bejlere, og baronesse Elers måtte uden tvivl give mange friere en kurv på datterens vegne. Da Christine endelig som 21-årig sagde ja, var det til en 36 år ældre herre, gehejmeråd Jens Harboe.

Maleriet af Christine Fuiren er posthumt, fra 1743, og bestilt til Støvringgaard. Billedet er ejendommeligt på flere måder: påskriften gengiver hendes livsløb indtil hendes død i 1735 og oprettelsen af de to stiftelser, men kjolen og frisuren med "koslik" er som moden foreskrevet i 1710-20'erne. Hun er i dagligdragt, bærer ingen smykker og heller ikke hovedtøj – gifte kvinder og enker havde ellers altid noget på hovedet i det offentlige rum: hårpynt af stof eller kniplinger eller en såkaldt enkesnip ned i panden. Malerens forlæg må derfor have været et af de intime portrætter, der skulle hænge i ægtefællens, en slægtnings eller nær vens private gemakker og som der findes flere af fra samtiden. Det uformelle står i sær kontrast til den klassiske opstilling i fyrstelige og adelige kvindeportrætter: arrangementet af kjolen og kåben, håndstillingerne og placeringen ved et bord med symboler på status eller interesser – i Christine Fuirens tilfælde hendes kære bøger. Billedet er malet af Ulrich Ferdinandt Beenfeldt, der må have kendt helfigursportrættet af Sophie Hedvig på Vemmetofte Adelige Jomfrukloster, for opstillingerne er identiske, blot spejlvendte. Maleren får en hård medfart i Weilbachs Kunstnerleksikon: hans figurer har "en træmandsagtig stivhed" og mangler "blot et genskin af liv. De afbildes værdighedsfulde og alvorlige, byrdebesværede og i reglen ganske charmeformede" – men han roses for portrætligheden.

Manden med stålhandskerne

Sidst i 1600-tallet er der adskillige eksempler på, at stillingen som ridefoged på kongelige slotte og godser var første trin i en hurtig karriere, der på en eller to generationer bragte bondesønner ind i de øverste rangklasser. Ved Jens Harboes fødsel i 1646 var faderen ridefoged, dvs. administrator og inspektør, på Kronborg – hans ene søn blev gehejmeråd og krigsminister, den anden generalmajor, og de blev begge riddere af Dannebrog, dengang en meget sjælden udmærkelse. Datteren blev gift med en præst, der endte som biskop i Århus.

Man ved ikke noget om Harboes uddannelse, men som 23-årig blev han ridefoged på Frederik IIIs nyerhvervede godser på Holbæk-kanten, Frydendal og Kongsdal, og fem år senere udnævntes han til notarius publicus. Under Skånske Krig blev han administrator for det erobrede Landskrona, og her fik Christian V øje på hans enestående dygtighed. Efter krigen satte han Harboe til at reorganisere Hær og Flåde, det sidste i tæt samarbejde med admiral Niels Juel. Han omdannede det danske militær til en stående og slagkraftig helhed, der endda kunne udleje veltrænede korps til udenlandske magter.

I 1688 fik Harboe titlen overkrigssekretær, dvs. kabinetschef for det samlede militær, og refererede direkte til kongen. Majestæten kom til at sætte stor pris på den jævnaldrende mand og

var rundhåndet med hædersbevisninger. I 1684 fik han våbenbrev og valgte et skjold med gulgrund, deri to stålhandsker, krydslagte gennem en guldkrone, og på hjelmen tre voksende liljer, måske fordi han kom af den forarmede jyske uradelsfamilie Harboe, der førte en halv lilje i skjoldet – den var på nippet til at uddø, mens Harboe var fremtidens mand.

I 1689 donerede kongen ham et riddergods i Oldenburg, der omtales Hoveneck eller Hoven og Ek. I 1693 fik han Dannebrogordenen og blev ”hvid ridder” efter ordensskærfets farve – riddere af Elefantordenen kaldtes ”blå riddere”. Som devise valgte han *Droit et diligence – Ved retskaffenhed og flid*. I 1695 blev han gehejmeråd og kom dermed i Første Rangklasse, foran lensgrever og grever. Harboes flid gjaldt ikke kun i embedet, også privat havde han mange jern i ilden. Han investerede i en helt ny industrigren, et glasværk på Christianshavn, var parthaver i kommerciel skibsfart på Middelhavet og deltog i andre forretningsforetagender. Han havde arvet lidt penge fra sin moder, der tilhørte det københavnske borgerskab, og man kan gætte sig til, hvorfor både den franske og den engelske konge i 1680'erne forærede ham ret anseelige beløb.

Harboe var i 1682 blevet gift med den ti år yngre Karen von Meulengracht, der kom af en fornuende borgerlig familie. På grund af Harboes

rang deltog de i alle begivenheder ved Hoffet, men kom der også ved mere intime sammenkomster med kongeparrets nærmeste venner. De boede fra 1684 i en prægtig gård i Østergade og ejede fra 1688 en flere tønder land stor og smukt anlagt have mellem Sortedamssøen og Øresund, omtrent sammenfaldende med den senere Clasens Have. Parret fik to sønner, der begge døde som spæde, og Harboe, der ellers havde alle betingelser for at blive ”forfader” til en ny succesfuld slægt, var nu uden livsarvinger.

Op gennem 1690’erne lå Harboe i magtkamp med nogle af de andre drabelige herrer omkring kongen – og tabte. Ved tronskiftet i 1699 blev han sat fra bestillingen, efter sigende på grund af sin hovmodige facon og fordi han havde ignoreret Frederik IV, mens han var kronprins. Harboe, der beholdt titlen gehejmeråd og sine privilegier i Første Rangklasse, koncentrerede sig nu om de private forretninger og forøgede sin formue.

Karen von Meulengracht døde i januar 1702, og to måneder efter at sørgeåret var omme, blev den 57-årige Jens Harboe viet til Christine Fyren.

Harboe-parret

De to gav hinanden deres ja-ord, som det hed, 28. marts 1703. Det foregik, som det bagefter blev indskrevet i Vor Frue Kirkes kirkebog: ”I huset

Våbenskjoldet fra Jens Harboes våbenbrev 1684. Der er guldkrone på guldgrund og stålhandskerne er malet med sølv. Efter de heraldiske regler bør guld og hvidt, dvs. guld og sølv, ikke ligge op til hinanden, de skal adskilles af en af de øvrige heraldiske farver, så Harboes våben forsynder sig dobbelt – men flot ser det ud.

Hans Excell. hr. gehejmeråd Jens Harboe, Velbårne frøken Christine Fyren” – det betød i Harboes gård i Østergade.

Fra 1683 behøvede adelige og folk i rangen ikke at møde op i kirken for at blive viede, men kunne give ja-ord, der svarede til trolovelse ”iblandt andre undersætter”, hjemme hos en af parterne. Der medvirkede ikke nogen præst, men seks fælles venner skulle være til stede som vidner, og de skulle straks derefter underrette parrets skriftefader, som indførte vielsen i kirkebogen.²³ Det blev skik at gøre det i brudens sognekirke, og

Christine Fuihren hørte til Vor Frue, idet ”Kallebo-Huse og Pladser” i 1685 var blevet delt, så Stormgades nordlige side og dermed nr. 14 kom til at ligge under den. Det Harboeske Enkefrueklosters klosteskriver, der i 1935 skrev udførligt om stiftelsen,²⁴ mener at baronesse Elers må have arrangeret ægteskabet, det kunne ikke være noget inklinationsparti, når Harboe var så meget ældre og oven i købet enkemand – hvad han så mente med det – selvom han var begavet og ”efter hans portræt at dømme en statelig mand”. Men ingen af de to behøvede at gifte sig til penge, og selvom Christine sikkert gerne ville have sit eget hjem, vrimlede landet med unge mænd af passende rang og stand. Den dydige klosteskriver kunne ikke forestille sig, at de faktisk passede sammen. De tilhørte den nye overklasse, færdedes i de samme kredse, var højt begavede, charmerende og underholdende – Christian V yndede ikke dødbidere – og netop Harboes portræt kan sagtens forklare, at den unge Christine kunne blive betaget af denne verdensmand, der måske oven i købet var lidt farlig. Og Harboe – han fik en spændende og kultiveret frue, der ikke havde taget ham for pengenes skyld, og udsigt til at stifte en ny familie. Man ved ikke, om ægteskabet blev lykkeligt. Parret fejrede femårs bryllupsdag, der ligesom selve brylluppet blev beskrevet med et digt. Det var, efter tidens smag, en uendelig pane-

gyrik med inddragelse af hele den græske gudeverden, men uden ret meget personligt indhold. Sådanne lejlighedsdigte hørte sig til ved alle livets begivenheder fra fødsel til begravelse, og et utal af forfattere gav sig af med at skrive dem, fra biskop Kingo til halvstuderede røvere, der gik og ventede på et eller andet embede.

I 1706 mistede Harboe sin eneste broder Andreas. Mens Jens Harboe havde gjort en strålende karriere i den militære administration, havde den lige så begavede og meget alsidige broder gjort det i artilleriet, og han udnævntes til stadig højere poster i takt med Jens Harboe, men tilsyneladende uden hans indflydelse, Andreas kunne selv. I en relativt høj alder, 52 år, blev han i 1700 sendt i felten som chef for de danske korps, der var udlejede fra Flandern til Ungarn. På vej tilbage fra Transsylvanien sad han en aften til bords i lejren med sine officerer – og blev dræbt af sin personlige skildvagt ved et vådeskud. Liget blev ført den lange vej hjem og nedsat i Roskilde Domkirke i en prægtig marmorkiste, som stadig står der.

Det første testamente

Christine Fuihren og Jens Harboe fik ikke levende-fødte børn. I 1707 søgte de Frederik IV om tilladelse til at disponere over deres formue ”som os selv lyste kan og godt synes”, idet boer uden livsarvinger hjemfaldt til kongen, hvis der ikke var

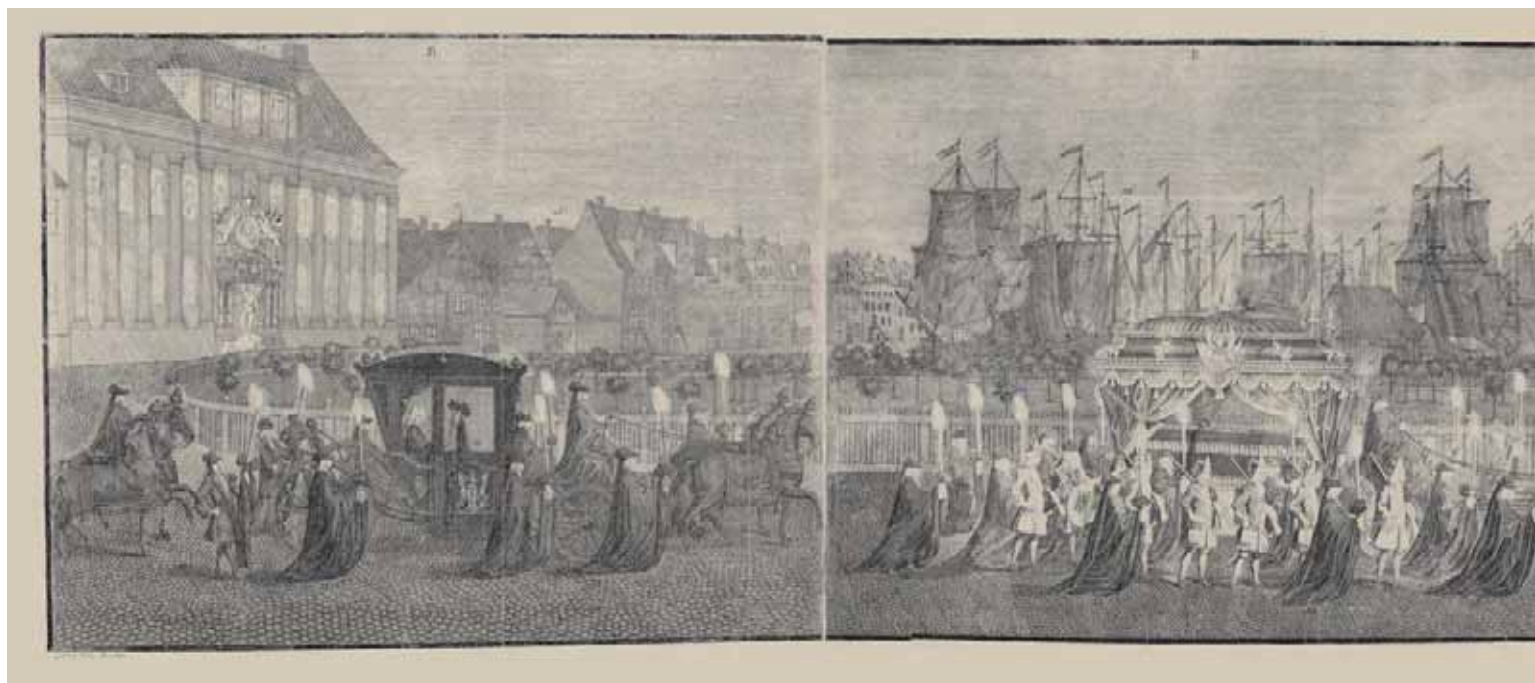

*Geheimeråd Jens Harboe
bærer Dannebrogordenens
hvide bånd og ordenstegnet –
han blev "hvid ridder" i
1693.*

gjort testamente. Den længstlevende kunne selv råde over boet, når førstafdødes ønsker var opfyldt, og Harboe afsatte store beløb til sin søster, sin første kones søster og halvsøstre og deres døtre, tusinder af rigsdaler til hver, mens Andreas Harboes eneste barn, en datter, skulle arve godset i Oldenburg og 13.000 rdl. Fattigvæsenet i København skulle have 3.000 rdl, en formidabel sum

i det regi. Alligevel ville der være rigeligt tilbage til, at Christine kunne føre en standsmæssig og sorgløs tilværelse som enke. Året efter døde baronesse Elers, og Christine Fuiren arvede nu hele sin slægts akkumulerede formue og godser med alt løsøre – og Stormgade 14.

Få måneder senere, 7. februar 1709, døde Jens Harboe.

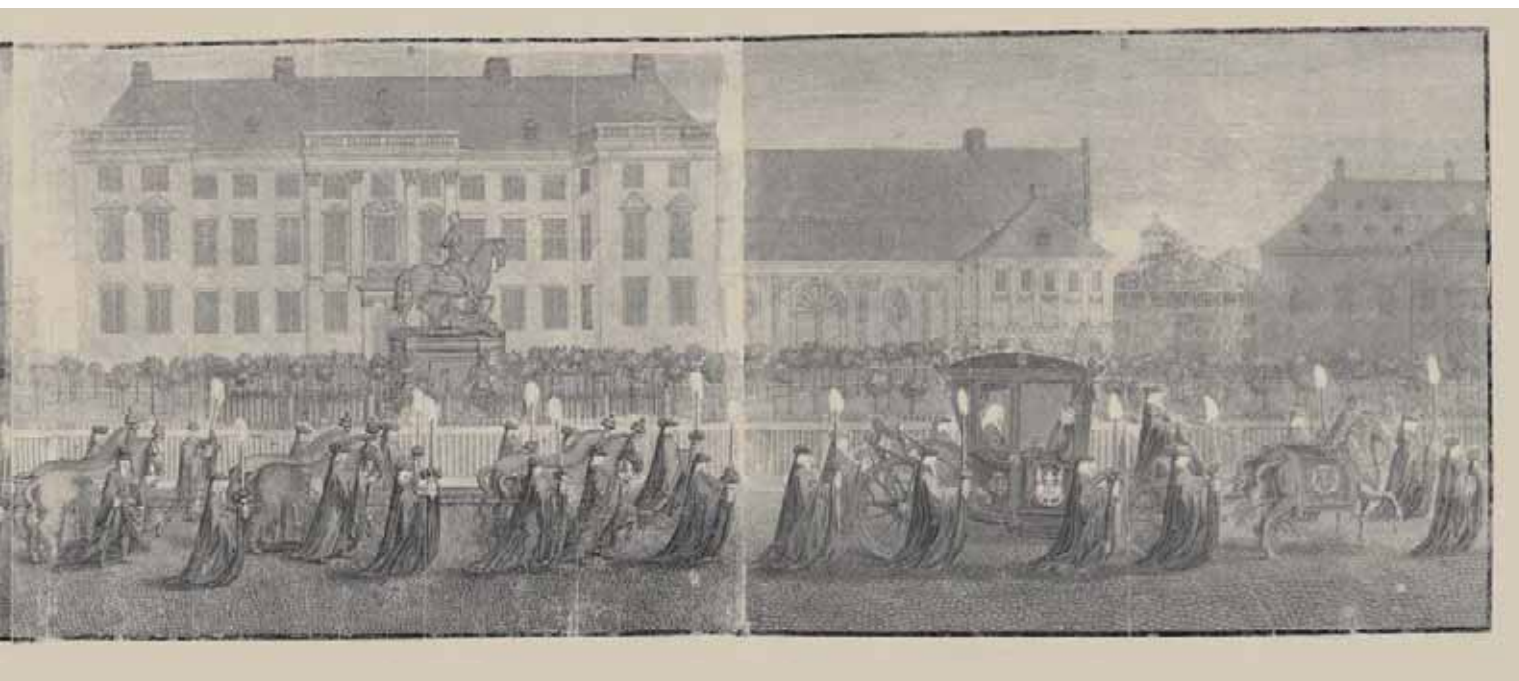

Christine Fuiren var ikke med til begravelsen, det var kvinder ikke før langt op mod vor tid. Hun forblev i huset, hvor vægge, gulve og møbler var dækkede af sort klæde, og kunne høre den sært foruroligende klokkekimning over gehejmeråden fra alle byens sognekirker. Begravelsestoget bevægede sig langsomt ad Østergade, Amagertorv, Vimmelskaflet og Nørregade til Vor

Frue Kirke. Det var ved nattetide, som alle fornemme begravelser, og foregik i skæret af 12 lygter, barokkens dramatiske iscenesættelse af livets egentlige mening: døden og frelsen.

Gennem mere end et halvt århundrede var mange formuer ad stadig smallere kanaler nu løbet sammen ét sted: hos en 27-årig barnløs enke uden nære slægtninge.

Jens Harboes ligprocession i 1709 har lignet Christian Gyldenløves i 1703 – de var i samme rangklasse.

24 års enkestand

Christine Fuiren må kort efter Harboes død være flyttet fra den gammeldags renaissancegård i Østergade, for hun boede i det mere moderne Stormgade 14, da karosse- og parykskatten skulle betales i 1710.²⁵

Hvordan hun levede dér, kan vi få at vide gennem hendes skifte fra 1736, der er et katalog over alt, hvad et datidigt hjerte kunne begære, dyre sager og store mængder af alting. Nogle af tingene virker gammeldags, men hun havde jo også arvet både sine forældres og sin mands hjem, der var etablerede omkring 30 år tidligere, og måske endda ting fra bedsteforældrene.

Man kan ikke se Christine Fuirens påklædning efter i sømmene, for hun testamenterede ”alle mine kniplinger, gang- og linklæder”, dvs. dragter, kåber, handsker, strømper, under- og nattøj, til kammerpigen. Det var almindeligt og førte dels til, at tjenestepiger kunne være klædt langt over deres stand – og som nogle i samtiden besværede sig over, ikke kunne skelnes fra *virkelige* damer – og dels til et stort brugttøjsmarked. Christine Fuiren nævnte kniplingerne først, da de repræsenterede en særlig værdi.

Gehejmerådinden har lynet af juveler: diamanter og brillanter på fingrene, om håndleddet og halsen og i brocher på livstykket, hvor hun også havde smykker med safirer og rosenstene. I bæltet hang et guldur med kæde, og om halsen

og i frisuren havde hun perlekæder – hun ejede otte af forskellig kvalitet med i alt 1.025 perler. 58 løse guldknapper kunne syes på forskellige dragter. Christine Fuiren kan selvfølgelig som enke have ladet alt ligge i smykseskrinene, men sådan var tiden ikke. Man bar dyb sorg en bestemt periode, derefter aftrappedes den til halv sorg en periode og så deltog man igen i hof- og selskabslivet i fuldt skrud.

På toiletbordet stod spejl, vandkande og fad, lysestage med saks, æsker og skåle, alt af sølv. Der står ikke noget om skabilkenhoveder, men Christine Fuiren betalte højeste skat af tre parykker og hårpynt, de såkaldte fontanger. Når hun rejste mellem Stormgade og Støvringgaard, rundt til venner i Jylland eller som i 1733-35 til udlandet, medbragte hun et stort skrin fyldt med sølvsager, både til personligt toilette og til at indtage måltider på kroer undervejs.

Hjemme spiste hun af guld og med guldbestik og drak af et guldbæger, i hvert fald når der var stort gæstebud. Der kunne dækkes op til 18 – på damask naturligvis, der var en snes duge og over 200 servietter – og gæsterne spiste af sølv og med sølvbestik. Det svarede til skikken i Kongehuset, hvor kun kongeparret spiste af guld, bevaret den dag i dag i Regentparrets guldmundtøj.

Fordelt i rummene var i alt 50 stole, som man kunne byde gæster, betrukne med damask, silke-

taft eller gyldenlæder, nogle af dem forgyldte med løvefødder og kroner. Overalt var der figurer og nips af materialer fra hele verden: rav, elfenben, skildpadde, koral, agat og andre halvædelstene, lak og guldfiligran, blå og hvide japaniske og kinesiske krukker og løver og en del porcelænsdukker og -dyr. Væggene var dækkede af 126 malerier med de mest forskelligartede motiver. Gæster drak the og chokolade af ostindisk porcelæn, i skæret af vokslys fra lysestager og lampetter af massivt sølv og en porcelænslysekrone, og i alle stuer slog ure, der stadig var så dyre, at de var statussymboler.

Skulle man få lyst til at forfriske sig med en spadseretur i den store have bag huset, var der nok at se på: foruden skønne planter og træer i bede og baljer var der stenbuster af 14 romerske kejsere, kongerne fra Christian I til Frederik III, 23 mindre figurer i bly – sikkert puttier og vaser – og en Venus af bly i ”hel korpus”.

Gehejmerådinden ordnede sine mange forretninger med godsdrift og formuepleje og skrev breve ved et såkaldt *contoir*, et skrivebord af sarkofagstørrelse, indlagt med blomster af ædelstene, elfenben og skildpadde, mens et større og lidt mere maskulint *contoir* i et andet rum nok var Harboes. Der var også mindelser om hans militære fortid: en sølvkærde, et par sølvpistoler, et kyras og en pansertrøje samt seks små salutkanon-

er. Nogle gamle geværer skrev sig fra, at der skulle være forsvarsvåben i alle huse.

”Salig gehejmeråd Harboes enkefrue” betalte skat af en karosse. Kun en halv snes damer i København ejede en karosse, enker efter højadelige herrer og efter to successive hofkøkkenskrivere, der ellers altid havde klaget over, at de led store tab på at købe ind til Hofholdningen. Harboe skulle som alle i Første Rangklasse deltage i ceremonielle optog, med krav om at møde med en forgyldt karosse. Den stod stadig i vognskuret, sammen med en forgyldt karet med spejlglasruder, som Harboe-parret har brugt, når de skulle i selskab. Til dagligt brug havde de hver en karet. En portechaise kan have været et levn fra Christine Fuirens ungpigetid, de var nu gået af mode for fruer i rangen – men måske forlangte kammerpigen at blive båret rundt i byen ligesom den kongelige oldfrue. I stalden stod en sort vallak til forrideren og heste til et seksspand. At alle disse transportmidler stod der endnu tyder på, at enkegehejmerådinden ikke sad og kukkelurede derhjemme.

Når dagen var omme og vægteren i Stormgade sang de første vers, slog kammerpigen et hvidt silkesengetæppe til side, og Christine Fui-ren kunne lægge sig i en stor, forgyldt fransk seng med løvefødder, betrukket indvendigt med hvid silke, med omhæng af karmoisinrødt fløj med guldgalonier og hvidt silkefor, og trække en kar-

moisinrød edderdunsdyne med guldgaloner over sig. Her er kun nævnt *nogle* af de ting, der var i hjemmet: ikke de 931 bøger, nogle helt nyudgivne, om alle tænkelige emner på alle sprog, ikke møbler, senge- og dugetøj, tintallerkener og krus i tjenestefolkenes værelser og spiserum, ej heller mængderne af køkkentøj og alt, hvad der hørte til rengøring og vask, eller have-redskaber og seletøj. Selv hvis man regner det høje loft og kældrene med, må Stormgade 14 have været fyldt til bristepunktet.

Mellem alle disse genstande myldrede de mennesker, der boede eller arbejdede på matriklen: kammerpigen og flere stue-, rengørings- og vaskepiger, kokkepigen med sine piger, en kældermand, der tog sig af vin- og ølkælderen, kusk, forrider, gartner, portner, gårdskarl og sikkert mange flere. Der var skat på tjenestefolk, og kun nogle få af de helt store, adelige husholdninger betalte mere end Christine Fuiren. Desuden kom to fuldmægtige for at tage sig af forretningerne, og oven i det hele havde Christine Fuiren to frøkener boende hos sig, en Rosenkrantz og en Bartholin, der også har haft hver deres personlige tjenestepige.

I dag kan man undre sig over, hvad så mange mennesker fik tiden til at gå med, men alle gøremål var umådelig besværlige og tidskrævende, og bare dét at få bragt en simpel besked til nogen i byen optog en person i halve og hele timer.

*Støvringgaard, Christine
Fuirens gods, hvor hun stiftede
et jomfrukloster samtidig
med Det Harboeske Enke-
fruekloster. Fundatsen blev
først godkendt af kongen i
1745, og klosteret trådte i
funktion i 1760. Til højre ses
resterne af barokhaven.*

På Støvringgaard

Når Christine Fuiren var på landet, lå hun anderledes beskedent i en lille udtræksseng med bomuldsomhæng, foret med rødt taft. Kun 30 malerier dækkede væggenes gyldenlæder, og hele bohavet betegnes i skiftet som gammelt og brøstfældigt, som når folk sætter deres udrangerede møblement i sommerhuset. Men Christine Fuiren var ikke kun på Støvringgaard om sommeren, nogle få bevarede breve viser, at hun opholdt sig der på alle årstider. Hun havde flere af sine tjenestefolk fra København med, og der var ofte besøg af gode venner – hovedbygningen havde 16 sengesteder

Støvringgaard er sen renaissance og ligger på en borgbanke, næsten med soklerne i voldgraven. Inde på fastlandet fik Christine Fuiren anlagt en parterrehave med spejlmonogram i klippet buksbom, der blev bevaret helt til 2003.²⁶ I orangeriet, en virkelig luksus, var der laurbær i baljer og potter af Delfter-fajance, myrter, rosmarin, oleander, 20 forskellige sorter nelliker og alle slags citrusfrugter, også grapefrugt. Det var dyrt i indkøb, og pasningen af det avancerede haveanlæg har krævet en veluddannet gartner og flere havefolk.

Christine Fuiren sparede ikke på noget, men hun behøvede ikke at tage op af kapitalen, indtægterne fra godserne og renterne af formuen

flød rigeligt. Da hun havde rundet de 50 år, begyndte en tanke om, hvad formuen skulle anvendes til, at tage form.

Det andet testamente – nu med enker

I 1733 foretog Christine Fuiren ”med et følgeskab af en del bekendte af begge køn” en rejse til England og Frankrig,” drevet af ”begærlighed og attrå efter at se fremmede lande”, mindedes en ven senere, misbilligende, tør man nok sige.²⁷ Turen skulle begynde med et kurophold i Aachen – Christian VI og dronning Sophie Magdalene havde fulgt en ny mode og besøgt Carlsbad fem år tidligere – og rejsen sydpå skulle begynde fra Støvringgaard.

Her satte Christine Fuiren på St. Christine Dag, 24. juli, pennen til papiret og nedskrev, hvad der skulle ske, ”såfremt det skulle behage Gud at bortkalde mig i et fremmed land”. Hendes legeme skulle føres hjem og nedsættes i forældrenes gravsted i Frue Kirke, hvor hendes moder i 1692 havde købt et gravsted, så faderens kiste må være flyttet fra Trinitatis. Samme år havde Harboe, skønt han hørte til Nikolaj Sogn, også købt et gravsted dér, hvor han nu lå ved siden af sin første kone – måske derfor valgte Christine Fuiren forældrenes. Dernæst afsatte hun pengegaver til nogle af sine folk og en række fjerner slægtninge og bekendte. Resten af hendes sto-

re midler skulle anvendes til to stiftelser. Gården i Stormgade skulle indrettes ”til et kloster for tretten enker, som uden at betale noget indkomme, hvoraf den ene skal være priorinde”. De skulle tilhøre de første fem rangklasser – kvinder fulgte deres mænds rang – hvilket efter den gældende Forordning om Rangen omfattede militære indtil majorer og civile til og med justitsråder. Støvringgaard skulle tilsvarende indrettes til ”et jomfrukloster for tretten jomfruer, som ligeledes fri indkomme, hvoraf den ene og[så] skal være priorinde”. Priorinderne skulle være ”af de år og den forstand, at hende kan betroes klosterets forreståelse”, og det hele skulle følge Roskilde Klosters fundats.

Roskilde Adelige Jomfrukloster, som det fulde navn var og stadig er, blev grundlagt i 1699 af Niels Juels enke, som Christine Fuiren må have kendt, om ikke før så i ægteskabet med Harboe, og en anden adelsdame. I 1716 fulgte Odense Adelige Jomfrukloster – det eksisterer også endnu, siden 1975 sammensluttet med klosteret i Roskilde. I 1720’erne havde Frederik IVs dronning Anne Sophie planer om at indrette et adeligt frøkenkloster på Lellingegaard under Vallø, men nåede det ikke. I 1725 stadfæstede Frederik IV Christian Gyldenløves testamente fra 1701 om Gisselfeld Adelige Jomfrukloster, hvor frøkenerne ikke skulle bo, men modtage underhold, de så-

kaldte hævinger, og det trådte i kraft efter hans enkes død i 1754. I 1731 blev det besluttet, at stamhuset Krenkerup skulle være kloster for 12 adelige jomfruer, hvis alle linier af ejerslægten uddøde. I juni 1735 var Vemmetofte Adelige Jomfrukloster stiftet af prinsesse Sophie Hedvig, Frederik IVs datter, som Christine Fuiren også må have kendt. I 1733 begyndte dronning Sophie Magdalene indretningen af et frøkenkloster på Lellingegaard, men ombestemte sig og flyttede det til Vallø Slot, hvor Vallø Adelige Frøkenkloster blev stiftet 1737, med 16 adelige aner som adgangskort. Piger af de rangklasser, der havde adgang, kunne indskrives allerede ved fødslen og modtog fra en bestemt alder hævning, indtil de blev gift eller resten af livet, uanset hvor de opholdt sig.

Jomfruklostrene skulle – bortset fra det fornemme Vallø – afhjælpe et problem, der opstod i kølvandet på rangsystemet: man kom i rangen som officer eller embedsmand, men bortset fra de to øverste rangklasser var stillingerne dårligt lønnede. Mange familier levede fra hånden til munden, men med honnøtte ambitioner, så døtrene kunne ikke giftes bort til hvem som helst. Hos jordadelen var der altid plads til familiemedlemmer et sted i det store hus eller på en af slægtens mange hovedgårde, men som økonomien og pladsforholdene nu var i byerne, kunne en søn, der var officer eller embedsmand, ikke tage

ugifte søstre til sig. En helt ny socialklasse opstod: dannede piger, som ikke havde det, de kunne hælde deres hoved til.

Stifterne af disse næsten samtidige klostre havde alle gået med tankerne gennem flere år, og med sine kontakter i de højeste kredse har Christine Fuiren kendt dem. Hun tog således ikke et selvstændigt initiativ, men fulgte moden. Støvringgaard Jomfrukloster var en tro kopi af de andre jomfruklostre, hvor endog antallet tolv jomfruer og en priorinde går igen, bortset fra, at Støvringgaard omfattede flere rangklasser og at man skulle *bo* der for at modtage hævning.²⁸ Dér, hvor Christine Fuiren adskiller sig fra alle andre klosterstiftere, er oprettelsen af et kloster for *enker*. Hun havde set hjemme og følt på sin egen krop, hvad det ville sige at være enke. Hun og hendes moder havde så at sige kun haft følelsesmæssige tab og kunne fortsætte deres livsførelse, men hun vidste, hvor dårlige vilkår enker efter officerer og embedsmænd havde. De mistede eksistensgrundlaget, mandens løn, og nogle officersenker også tjenesteboligen, og det gjaldt ligesom for de ugifte piger, at mange slægtninge ikke kunne optage enkesøstre med børn i deres hushold.

Der *var* tilløb til at afhjælpe problemet. I 1707 var der oprettet en enkekasse for Landmilitæretaten, i 1709 blev grunden lagt til en borgerenke-

kasse, i 1724 fik søofficererne en enkekasse, i forskellige landsdele kom der gejstlige enkekasser – men der var ikke pligt til at betale til dem. Imens voksede statsadministration og militær, og dermed blev der flere og flere enker af stand, men uden midler. Midt i 1730'erne tog Staten som arbejdsgiver problemet op, og i 1741 blev enkekas-serne samlede og gjort tilgængelige for alle, men lovpligtig indbetaling lå stadig nogle generationer ude i fremtiden.

Enker og deres børn var med andre ord i frit fald, og mange giftede sig igen, ikke af kærlighed, men for at få sig selv og børnene forsørget. Omvendt har udbuddet af mænd, der ville påtage sig denne byrde, ikke været overvældende, og de fleste har været enkemænd med børn, der havde brug for en kvinde i huset, akkurat som det var tilfældet i landbruget. At blive enke var en tragedie af dimensioner vi knapt kan forestille os.

Med beslutningen om at oprette enkefrueklosteret tog Christine Fuiren som den eneste klosterstifter fat i et lille hjørne af et meget stort problem: hun delte sin formue i to lige store dele, en til ugifte og en til enker – og inddrog flere rangklasser end de andre stiftere. Christine Fuiren sluttede testamentet med at bede ”Min allernådigste Konge, Hendes Majestæt Dronningen og det ganske kongelige Hus” om at beskærme og håndhæve denne hendes sidste vilje. ”Herrens

fred og velsignelse være over alle dem, som hjælpe og befordre dette værk, [men] forstyrre og forhindre dem, som det er imod!” lød hendes dramatiske slutreplik.

Det sidste testamente

Christine Fuiren var borte i halvandet år. Kort efter hjemkomsten til København i 1735 fik hun en heftig feber og mærkede, hvor det bar hen. Om aftenen den 23. november sendte hun bud efter sine venner, Sjællands stiftamtmand baron Nikolaj von Gersdorff og Sjællands biskop Christen Worm, og underskrev i deres nærværelse en redigeret udgave af 1733-testamentet.

Nogle timer senere, lige efter midnat, døde hun. Der gik bud i byen, og allerede klokken 3 mødte et par Højesterets-assessorer op i Stormgade, hvor de to frøkener, som boede i huset, modtog dem. Assessorerne registrerede inventaret i deres værelser og i sengekammeret, hvor Christine Fuiren endnu ikke var blevet kold i den store franske seng, og forseglede de øvrige rum.

3. december, klokken 7 om morgenen, mens vintermulmet rugede over byen, havde graveren formedelst 10 rdl åbnet gravstedet i Vor Frue Kirke, og kisten med ”afgangne salig gehejmerådinde Harboes lig fra Stormgaden” blev sat ind. En måneds tid senere, i januar 1736, gav Christian VI tilladelse til at oprette de to stiftelser, ”som af så

gudelig og kristelig intention er indrettet”, men ønskede allernådigst selv at udpege enkerne. Benådningen, som det hed, idet kongen hermed frasagde sig retten til arven, er underskrevet på Frederiksberg Slot, hvor kongeparret havde vinterresidens, mens det enorme nye Christiansborg var under opførelse.

Nu gik en langsommelig bobehandling i gang: alt i Stormgade og på Støvringgaard blev registreret og vurderet, helt ned til et knippe tørrede flyndere. Alt imens gik tjenestefolkenes dagligdag videre og der blev købt ind, lavet mad, vasket og fejret indtil påske 1736, hvor Christine Fuirens hushold endeligt blev hævet. Der blev trykt et omfattende katalog, og et år senere blev løsøret bortauktioneret på Støvringgaard og i Stormgade. Hofretten, der behandlede boet, solgte korpussølvet til ”adskillige jøder” før auktionen, da det var så gammeldags, at det nok ikke kunne sælges højere end vurderingen. Det var ellers almindeligt at lade sølvtøj smelte om, når stilen skiftede, men det havde Christine Fuiren åbenbart ikke gjort.

Det tog flere år at få solgt Søndervang Gods, udrede pantebreve, inddrive lån og få vurderet Støvringgaard og Stormgade, og først i oktober 1740 kunne kapitalen fordeles med millimeterretfærdighed mellem de to stiftelser. Støvringgaard Jomfrukloster er en anden historie, vi forbliver i Det Harboeske Enkefruekloster.

Lidt om navne i 1600-1800-tallet

Margrethe Elers fader kaldtes også Eilertsen / Ejlersen. I 1600-tallet stavedes personnavne helt inkonsekvent, også af folk selv – de kunne i samme brev omtale sig selv og underskrive sig med vidt forskellige stavemåder. Fuiren-slægten kaldte sig Fuiren, Fiuren, Fyren, Fyhren, Fyhring og Fyring.

Margrethes efternavn burde have været Eilersdatter, men Eilers / Ehlers / Elers afspejler, at det højere borgerskab nu efterlignede adelen, der siden 1526 skulle anvende slægtsnavne og ikke -sen eller -datter efter faderens fornavn.

En kvinde beholdt dog ved giftermål sin slægts navn, og Margrethe hed stadig Elers, efter at hun blev gift med Didrik Fuiren – og hun blev adlet under sit eget navn.

Stifterinden af Det Harboeske Enkefruekloster kaldte sig hele livet Christine Fuiren / Fiuren, også under sit ægteskab, hvor der blot tilføjedes: gehejmeråd Harboes frue eller gehejmerådinde Harboe. Efter Harboes død tilføjedes: salig gehejmeråd Harboes enke(frue).

Først ind i 1800-tallet blev det almindeligt, at kvinden fik mandens navn. Hvis hun ønskede at fremhæve sin herkomst, skrev hun NN (mandens navn), født XX (fødenavn) – deraf københavnerudtrykket om en kvinde af beskeden herkomst: ”Hun er ikke født”.

Det Harboeske Enkefruekloster

I januar 1741 approberede Christian VI organisationen af Det Harboeske Enkefruekloster, efter forlæg af stiftamtmanden, baron Gersdorff, der var udnævnt til direktør. Det var først nu, stiftelsen fik sit navn, idet Christine Fuiren havde ikke navngivet nogen af de to klostre. Det synes ikke at have været hendes intention at rejse et mindesmærke over sig selv eller Jens Harboe, og heri fulgte hun også skikken hos de andre stiftere: alle frøken- og jomfruklostre har navn efter det sted, de ligger. Måske har kongen og Gersdorff prøvet sig frem, men "Stormgade Enkefruekloster" lyder på en eller anden måde forkert, og "Det Stormgadeske Enkefruekloster" er meget lidt mundret...

Christian VI satte samtidig sin gamle lærer i arkitektur, generalbygmester og udførende arkitekt på det nye Christiansborg, Elias David Häusser, til at indrette Stormgade 14 til det nye formål. Arbejdet skulle begynde til påske, der dette år faldt 1. april, og være færdigt Mikkelsdag, 29. september.

Som vi skal se i "Bygningshistorien", kom priorindens lejlighed, bedesalen og inspektørens kontor til at optage en hel etage, og da hver frue skulle have to værelser, var pladsen brugt op, før man havde set sig om – der blev kun plads til syv enkefruer foruden priorinden.

Christine Fuiren havde på sit dødsleje sagt til baron Gersdorff og biskop Worm, at hun ville

give priorinden 60 rdl årligt i stedet for kosten i den fælles husholdning. Hun havde selv peget på den første priorinde, en jævnaldrende veninde, hvis fader havde været Harboes gode ven, og måske har denne dame ønsket mere privatliv. Det mundtlige kodicil til testamentet inspirerede kongen eller måske Gersdorff til at give alle enkefruer kostpenge for at spare løn til folkene, og ordningen blev skrevet ind i fundatsen. Priorinden fik sit eget køkken, mens fruene deltes om seks små køkkener, der blev indrettet i køkkenbygningen, dog med hver deres spisekammer.

Stald og vognskur blev ombygget – enkefruerne havde hverken heste eller vogne – til vaskehus og bolig for portneren og hans familie. Bagved lå to lokumsbygninger, en til priorinden og en til fruene, mens historien ikke melder noget om tjenestepigerne og portnerfamilien. Først i 1863 kom der endnu et dobbelt lokum, og i 1874 fik fruene klostret oppe på loftet – med et særskilt til priorinden. Lokummerne ved vaskehuset blev fortsat benyttet af de øvrige beboere og til at slå natpotter ud i, og de forsvandt først i 1926, hvor hver lejlighed fik et lille toiletrum og der ikke længere var portner og tjenestepiger.

Der var ikke brønde på Frederiksholm, vandforsyningen kom gennem træør fra søer uden for København. Pumpen stod i gårdrummet ved køkkenbygningen, og der har været trængsel ved

den, når mindst en halv snes tjenestepiger skulle hente vand til madlavning, rengøring og vask. Omkring 1790 fik enkefrueklosteret endnu en ”portion ferskvand” med pumpe, og ved de to pumper hentedes alt vand indtil 1874. Endnu mens ombygningen stod på, 18. august 1741, udnævnte Christian VI priorinden og de første syv enkefruer. Ifølge testamentet skulle direktionen udnævne priorinde og fruer, men kongen ønskede at denne ret, og ordningen fortsatte for priorinder helt til 1931.

Kort efter at ombygningen var færdig, 8. oktober, blev enkefruerne ”indførte” af kongen, der må betyde, at de var i audiens, for majestæten har næppe indfundet sig i deres beskedne fremtidige hjem. To uger senere, 26. oktober, flyttede priorinden og de syv enkefruer ind. Det var sjældent, at noget dengang gik så ekspedit og lige efter planerne. Det kan skyldes, at Det Harboeske Enkefruekloster havde kongelig bevågenhed – eller, som vi skal se i ”Bygningshistorien”, kongens forhold til arkitekten netop i 1741.

I gudelighed og ærbarhed

Det havde taget baron Gersdorff og dernæst kongen ni måneder, fra januar til september, at udarbejde klosterets flere sider lange reglement, der fortjener at læses i sin helhed som et sørgmuntret stykke kulturhistorie.

Christine Fuiren havde bestemt, at enkerne skulle være danske eller norske, trængende og gudfrygtige. At de skulle tilhøre den evangelisk-lutherske tro var så at sige en selvfølge. Hun nævnte Gud, Treenigheden og Guds nåde, men det var standardvendinger, ligesom at blive ”hjemkaldt fra denne syndige verden” til ”det evige og himmelske rige”, og siger ikke noget om hendes tro. Testamentet var praktisk: antallet af enker, at de skulle bo huslejfrit i Stormgade, have en hæving på 100 rdl årligt hver og fri kost. Ikke et ord om bedesal, bønner og salmer eller om hvordan enkerne skulle opføre sig – hun regnede vel med, at det var ordentlige koner – og tilbringe deres tid.

Men da kongen og uden tvivl også dronning Sophie Magdalene havde haft deres – med forlov – pietistiske og dydsirede næser i reglementet, fik piben en anden lyd. I en kort indledning pålagdes enkerne at føre et sandt kristeligt liv og levnet, når stiftelsen nu af kristelig gavmildhed havde befriet dem for at sørge for det timelige, og de skulle bede for kongen og hans kongelige hus og det land, de således blev forsørget i – ordvalget var ikke just varieret.

De næste lange paragraffer handler om, at enkefruerne flittigt skulle gå kirke, hvis deres konstitution tillod det, hedder det dog nådigt, og ellers holde morgen- og aftenbøn i bedesalen på

faste tider. Bedesalen var kongens påfund. Her skulle synges en salme, hver anden gang læses et kapitel af Det nye Testamente, Davids Salmer eller Profeterne, og hver anden gang af et pietistisk opbyggelsesskrift og en bøn deri, bedes Faderen og til sidst synges endnu en salme.²⁹ Andagten skulle vare en time, både morgen og aften. Priorinden skulle vælge salmer og tekster, og ville hun ikke selv læse op, skulle ”fruerne mellem sig skiftes til (...) og derved opbygge de andre.”

Ingen enkefrue måtte udeblive fra andagten, med mindre hun var bortrejst eller så syg, at hun ikke kunne indfinde sig, men huset var før ombygningerne i 1755-60 og 1772 så lille, at man nærmest skulle ligge lammet eller for døden for ikke at kunne komme i bedesalen. For at fruernes enkestand kunne forløbe på passende vis, som det hed, skulle de føre et stille levned, ”i al gudelighed og ærbarhed” i klædedragt, omgang og levemåde, så ingen kunne sladre om dem, ”hvorfor da også al kort- og andet spil udi klosteret hermed aldeles forbydes”.

Enkefruerne måtte ikke begive sig ud af klosteret om dagen, ikke engang for et øjeblik, uden priorindens permission, hverken for at gå i kirke, gøre visitter eller i andre ærinder, så hvis alle overholdt paragraf 2 om kirkegang i Vor Frue, har priorinden haft nok at bestille. Hvis en enke-

frue havde fået lov til at gå ud om aftenen, skulle hun være hjemme senest klokken 21, og klokken 22 låste portneren og bragte nøglen op til priorinden. Var en enkefrue nødt til at rejse bort i familieanliggender, skulle direktøren ansøges om tilladelse.

Frueerne og hele deres husstand, som vi vender tilbage til, skulle i ét og alt rette sig efter priorinden og omgås hinanden med ”høflighed og beskedenhed (...) i dette kloster, hvor ingen uegnethed bliver tolereret”.

Når en ny enkefrue flyttede ind, skulle priorinden læse hele reglementet ”omstændeligen” op for hende i samtlige eller mindst to enkefruers nærværelse – det stiltiende samtykke i alle punkter var næsten et klosterløfte.

Således var den stiftelse, der af Christine Fuirer var ment som en praktisk hjælp til kvinder i klemme mellem to samfundssystemer, nu forvandlet til noget, der stærkt mindede om et katolsk kloster: når den tunge port var faldet i bag en enkefrue, var *livet* slut. Hun var indespærret, aflagde løfte på et gudeligt levned, deltog i bønner og salmesang to timer hver eneste dag året rundt, skulle omgås de andre stilfærdigt og beskedent og måtte ikke have nogen form for verdslig morskab, mens hendes dage henrandt i stadig taknemmelighed over ”en så stor velgering”.

Der er kun at sige, at reglementerne for Vallø og Vemmetofte var endnu mere pietistiske og strenge, og at der ikke var noget krav til påklædningen i Det Harboeske Enkefruekloster, på Vallø skulle alle stiftsdamer gå fuldstændig sortklædte til daglig.³⁰ Dette reglement, hvis 23 paragraffer formodedes at tage højde for alt, var gældende de følgende næsten 200 år, og adskillige punkter er faktisk aldrig ophævede. Nogle blev moderate i et nyt reglement efter ombygningen 1874-1875. Det gjaldt igen adskillige årtier og er ligesom det første reglement en pudsig blanding af leveregler og praktiske anvisninger, f.eks. hvornår natpotterne måtte tømmes.

Enkefruerne indretter sig

Enkefruerne skulle selv medbringe bohaver og "betræk til værelserne", dvs. lærred eller voksdug til at sætte i rammer over panelerne. Det regnedes til løsøret og blev taget med ved flytning eller solgt på dødsboauktionerne. Der var ikke plads til mange møbler i de små rum, men fruerne har heller ikke haft ret meget andet med ind i klosteret end det, de skulle bruge dér. Kun mere velhavende mennesker arvede møbler og andre indbogenstande og kunne akkumulere slægtens ting, de fleste måtte holde auktion for at få rede penge ud af boet. De rum, som fruerne to og to fik tildelt i kældrene – hvor priorinden skulle have den

bedste afdeling, man skal nok læse: mindst fugtige – var ikke pulterrum, men blev brugt til brænde, idet det var mest fordelagtigt at købe til en hel vinter på én gang, og måske til forråd af løg og rodfrugter, der tog for meget plads op i spisekammerne i køkkenbygningen.

Priorinden havde et lille gårdsrum, beregnet på hendes eget brænde og det brænde, hun fik som emoulement, dvs. ekstra betaling, til bedesalen, ligesom hun fik lys til dén, trappegangen, sin egen store stue, kaldet salen, og en mørk gang til sit separate køkken. Priorinden havde også eneret til alt, hvad frugttræerne bar. Lysthaven forblev urørt, men af køkkenhaven fik hun tillagt en fjerdedel til "køkkenurter", mens enkefruerne rådede over resten og kunne dyrke den i fællesskab eller få hver sin del.

Børn og slægtninge

Christine Fuien havde ikke nævnt børn med ét ord i testamenterne, men de var med i reglementet: enkefruerne måtte have drenge indtil 14 år og piger uden aldersgrænse "udi de dem anviste værelser". Moderen skulle sørge for, at de "ikke molesterer de øvrige fruer" – man ser det for sig, men det betød blot genere eller ulejlige – og gjorde de det, skulle de "bortskaffes". Hvis et barn døde i klosteret, skulle liget hurtigst muligt bringes til et andet hus og begraves derfra. Efter Forordningen

om Begravelser var fristen for at ligge i huset ellers fire dage, og der står ikke noget om, hvordan der skulle forholdes med afdøde enkefruer eller tjenestepiger, så bestemmelsen er uforklarlig.

Børn i klosteret ændrer helt på det billede, de fleste får: ældre, mørkt klædte enkefruer, der sad alene og mindedes i deres små værelser, nussede om gyldenlakker og geranier i vindueskarmen og lagde et sjal over piphans, før de pustede et enkelt lys ud, mens de lige så stille visnede bort. I stedet skal man forestille sig mødre, der skulle sørge for deres børns dagligdag og fremtid, holde dem med klæder og i skole, få anbragt sønnerne ved militæret eller i en uddannelse og, hvis de var ihærdige og heldige, få døtrene gift bort.

Folketællingerne afslører en del børn, både småbørn og større. På andre adresser i Stormgade finder vi sønner som logerende, og de kunne sikkert findes i mange af de omliggende gader: når de blev for gamle til at bo i klosteret, har mødrene så vidt muligt fået dem anbragt i nærheden. I reglementet 1875 indskræpes det, at enkefruerne skal "drage omsorg for, at ikke de yngste beboere tumle sig for vildt og uregerligt" i haven, og der var børn i enkefrueklosteret op til o. 1900.

Adskillige ældre enkefruer boede sammen med en voksen ugift datter eller flere, der selv blev ældre i klosteret. Endnu mere forbløffende

Den første priorinde, Christine Fuirens veninde, hvis far havde været en god ven af Jens Harboe. Margrethe von der Osten blev udnævnt i 1741, men fik efter ombygningen i 1760 lov at flytte ned til en datter, der var priorinde på Vemmetofte Adelige Frøkenkloster. Den nu 77-årige dame har måske følt, at det blev for meget at styre det meget større kloster med dobbelt så mange enkefruer.

er det, at der også boede slægtninge hos enkefruerne, hos nogle flere på én gang. Det kunne være søstre, niecer eller endnu fjernere slægtninge, der var ugifte eller selv enker, endda med børn. I 1787 havde en af enkefruerne en 92-årig enke som logerende, måske svigermoderen, det er ikke til at se, da den gamle dame efter tidens skik bar sit eget navn, og i 1801 boede en 11-årig dreng hos sin bedstemoder. I nogle af lejlighederne har der ikke været plads til andet end senge og et spisebord – og hvad der blev af alle disse beboere, når enkefruen døde, ved man ikke.

Tjenestepiger

I reglementerne var der kalkuleret med, at alle enkefruer havde en tjenestepige, man skulle endog meget langt ned i samfundslagene, før en kone måtte klare husholdningen alene. En frue lavede ikke mad og vaskede, det gjorde døtre eller slægtninge heller ikke, så en tjenestepige var en selvfølge. Men de færreste var nok vant til at have tyendet så tæt på døgnnet rundt som her: i det første reglement stod, at fruene skulle have tjenestepigen hos sig, hvad der i to små rum ikke har været morsomt for nogen af parterne.

I 1755-60 blev Stormgade 14 ved arkitekten Laurids de Thurah udvidet til tredobbelt størrelse, så det kunne rumme Christine Fuirens stipulerede antal enkefruer, men der kom til at bo mange flere. Der var stadig fem enker tilbage af dem, der var udnævnt fra 1741 til 1754, hvorefter der ikke blev optaget nye, og ved genindvielsen i 1760 blev der udnævnt 12 på én gang. Således skulle i alt 16 enkefruer dele den plads, der var beregnet på 12 – priorinden kan man regne fra, hun optog altid samme areal. Og der var trængsel i mange år, for kun fire enkefruer døde før 1771 og der blev straks udnævnt nye i deres sted.³¹

Alle lejligheder havde nu to værelser på to fag i hovedbygningen, og fruene behøvede ikke længere at bo sammen med deres tjenestepige, da der i en sidebygning var tre to-fags værelser til

samtliges fruers tjenestepiger. Man regnede igen med 12, men der var altså flere, og sidst i 1700-tallet havde nogle enkefruer endda to tjenestepiger. Pigerne, hvoraf nogle var unge og andre ældre, havde således stadig ikke noget privatliv, men det var folk i almindelighed heller ikke forvante med.

Selvom enkefruerne ikke var så elegante som Christine Fuiren, blev klædedragten ikke mindre kompliceret op gennem tiden. Indtil 1910'erne krævede dele af påklædningen stadig hjælp, som at få korsettet snøret, knappet livstykke og bluser i ryggen og for ældre damer at få snøret eller knappet sko og støvler. Når fruene blev gamle eller syge og måske permanent sengeliggende, havde de brug for hjælp til alting, også helt personlig pleje – en 15-årig tjenestepige hos en 87-årig enke er en lille skæbnefortælling i sig selv.

For tjenestepigerne var dagligdagen besværlig så længe de i al slags vejr skulle over i en anden bygning for at lave mad og balancere de færdige måltider tilbage over gården og op ad flere trapper, først i 1875 blev der indrettet køkkener inde i lejlighederne.

Priorindens tjenestepige havde privilegier frem for sine kolleger, ligesom hendes frue frem for de andre fruer, og havde et stort værelse under priorindens lejlighed. Hernede ved porten

Jomfru, frøken og frue

Christine Fuiren omtales ved sit bryllup som frøken og ikke jomfru, som det hed i hendes moders ungpigetid – ordene havde ikke skiftet betydning, men social klasse.

Christian IVs døtre kaldtes frøkener, også efter giftermål, men i 1650 ændrede Frederik III det til prinsesser. Frøken stod ledigt til lidt ind Frederik IVs tid, hvor hofjomfruerne, de unge, ugifte adelige ved Hoffet, stadig oftere kaldtes hoffrøkener – og senere igen hofdamer. Dronning Sophie Amalies kammerjomfru var adelig, hos de senere dronninger var det den ældste kammerpige, og snart havde alle damer en kammerjomfru.

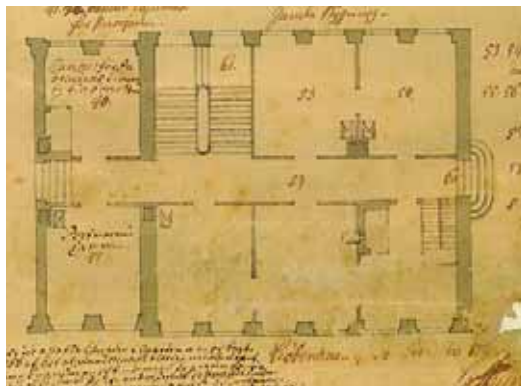
Da frøken blev titel for en ugift adelig, begyndte borgerskabet at bruge jomfru om de ugifte døtre. Ordenes vandring nedad i systemet merede Holberg, blandt andet i Den politiske Kandestøber: "Rådet har (...) udvalgt husbond til at være borgmester, mutter til at være borgmesterinde, dømt

Engelke fra sit jomfruskab og benådet hende med frøkens titel. " Han spillede vittigt på jomfru i teknisk forstand, men det var altså ikke tilfældet i betegnelsen jomfrukloster, der betød en stiftelse for ugifte kvinder i rangen, men ikke nødvendigvis adelige. Blev kun adelige optaget, hed det frøkenkloster.

Holberg elskede også at pukke på den omsiggribende brug af franske gloser. Den slægtning, der fortalte om den unge Margrethe Elers, kaldte hende mademoiselle, men da Holberg skrev Melampe var det "kommet så vidt, at borgmestre hedder excellencer (...) borgerdøtre frøkener, stuepiger jomfruer, kokkepiger mamseller".

Da Christine Fuiren blev gift, fik hun i tillæg til sit eget navn betegnelsen Harboes frue, formen fru Harboe er senere. Frue tilkom kun gifte kvinder i rangen, andre var madammer – hvis de overhovedet kaldtes andet end f.eks. Mette Jens Iversens.

I 1840 boede en 55-årig majorenke i stueetagen. Hos sig havde hun tre døtre på 16, 19 og 21, en 14-årig "kostgængerinde", som en konsul betalte for, en 54-årig konventalinde i Gisselsfeld – dvs. at hun havde hæving derfra – og en 64-årig amtmandsenke med sin 19-årige tjenestepige. Hun boede sammen med de andre tjenestepiger, mens husstandens øvrige syv kvinder delte lejlighedens to små rum – det var længe før stueetagens gavllejligheder blev udvidede med to værelser bag portene.

skulle også den allerførste priorindes tjener have haft et værelse ved ombygningen i 1760. Hun var enke efter en oberst, kommandant i Trondhjem, og tjeneren havde måske været hans trofaste oppasser, som hun ikke nænnede at efterlade deroppe – det skete ofte langt op mod 1900-tallet, at oppassere fulgte med over i det civile liv eller netop fortsatte hos enken. Men kort før indflytningen bad den gamle dame kongen om særlig tilladelse til at nyde sin hæving uden for Det Harboeske Enkefruekloster, og siden havde ingen enkefrue mandlig betjening.

Mænd i Stormgade 14

Portneren var så vidt vides den eneste mand over 14 år, der boede på matriklen, men nogle mænd kom dog inden for porten i tjenstlig ærinde.

Christine Fuiren havde ønsket, at de til enhver tid siddende stiftsamtmænd og biskopper over Sjælland skulle udgøre klosterets direktion. Hendes ven biskop Worm var død i 1737, og hans efterfølger, Peter Hersleb, der selv boede i Stormgade, overvejede i 1½ år og sagde nej. Det var, skrev han, helt urimeligt af gehejmerådet at bebyrde to overarbejdede embedsmænd med sådan et besvær. De skulle være entreprenører ved ombygningen, pleje og forvalte formuen, vurdere "hver ret mad, om den er rigtigt kogt" og være skydeskive for alt dét i husholdningen, "som ikke er efter 12 fruers og deres pigers og domestikkers humør". Og så kom den egentlige grund: "uden ringeste emoulement, dusør eller opmuntring for deres arbejde og ansvar" – for at sige det som det er: hofpræsterne og de kgl. konfessionariusser, hvoraf flere også var biskopper, var om sig, og selv i perioder, hvor ingen andre ved Hoffet og i Hofholdningen kunne få deres løn udbetalt, lykkedes det dem at få både den og forskellige rare tillæg. Christian VI gjorde kort proces og resolverede, at direktionen ikke skulle være bundet til bestemte embeder, og baron Gersdorff fortsatte som enedirektør til sin død i 1748.

Efter at Magistraten i 1788 overtog administrationen af Det Harboeske Enkefruekloster, var direktøren altid Københavns overpræsident,

senere borgmesteren for Magistratens 1. Afdeling, mens inspektørerne, senere kaldt forstander og klosterskriver, alle var overretssagførere. Fra 1741 havde klosterets inspektør kontor i huset. Den første var assessor ved Højesteret, justitsråd og senere etatsråd Laurids Sørensen Munch. Christian VI var ”af de allernådigste tanker, at han vel kan påtage sig denne forretning uden belønning”, og han fik derfor kun 100 rdl til en fuldmægtig og 50 rdl til skrivematerialer. Ti år senere fik han 200 rdl årligt som påskønnelse af, at kapitalen under hans kyndige administration var vokset med 14%. Det var også Munchs fortjeneste, at ombygningen og udvidelsen af Stormgade blev påbegyndt i 1755, men han nåede ikke at se den færdig, han døde i 1758.

Munchs efterfølger var hans svigersøn, justitsråd og borgmester Hans Christopher Hersleb, ved skæbnens ironi søn af biskoppen, der havde undslået sig. Hans lønforhold giver et kig ind i noget af det, der havde ført til oprettelsen af Det Harboeske Enkefruekloster: Hersleb fik ikke de 200 rdl, de gik til hans svigermoder, Munchs enke, indtil hun *efter tur* kunne få pension af Generalpostkassen, en særlig pensionsordning for højere statsebedsmænd. Med andre ord, hvis Munch ikke havde fået tillagt løn, ville hun ikke have haft noget at leve af i et ubestemt antal år, da man ikke kunne vide, hvornår det blev ens tur.

Det faldt i Herslebs lod at ”introducere” de nye fruer i 1760, efter den store ombygning. Begivenheden blev med overlæg lagt midt i oktober, dagen før flere dages jubelfest for Enevældens indførelse, der fyldte adskilligt i Herslebs genindvielsestale. Men enkefruerne har formentlig ikke overværet hverken optogene i byen eller opera og balletter i Det kongelige Teater, der blev afsluttet med et festfyrværkeri, som var ved at kvæle tilskuerne i logerne og parterret. Frederik V havde ellers bestemt, at de fem første rangklasser havde gratis adgang ved festlige lejligheder.³²

For lige at kaste et enkelt blik på Støvringgaard i dette år, 1760: her blev fundatsen først approberet af Christian VI i 1745 og derefter var der foregået en omfattende ombygning: to nye fløje og indretning af lejligheder, kapel og spisestue, idet den fælles husholdning var bibeholdt i jomfruklosteret. Den var nu afsluttet, jomfruerne blev udnævnt Mikkelsdag, og 3. oktober, Christine Fuirens fødselsdag, spiste de første gang sammen. I 1749, da flere gamle enkefruer ikke længere kunne gå i Vor Frue Kirke, blev der ansat en stud. theol. til at forestå søndagsgudstjenesten i stedet for priorinden. Det var almindeligt brugt, også i stiftelserne under Fattigvæsenet, at lade disse studiosi øve sig i at prædike i institutionernes kirkerum. De fungerede også som filialer af sognekirkerne, hvis disse lå langt væk eller man

havde en særlig tilknytning til stedet. Allerede i juli 1749 blev en lakaj hos dronning Juliane Marie viet i bedesalen, og der kan være flere eksempler.

Flere teologer, der senere steg op i det gejstlige system – en enkelt blev biskop – eller på anden vis markerede sig i samtiden, begyndte deres karriere i bedesalen i Det Harboeske Enkefruekloster. Det har været en læreplads med høje krav, enkefruerne var veluddannede, havde som unge og i deres ægteskab læst og fulgt med i tidens strømninger og sikkert kendt mange højtstående teologer – de lod sig ikke spise af med noget lirumlarum.

Da klosteret blev indrettet, var det ikke længere Kingos, men den pietistiske Ribe-biskop Brorsons salmer fra Troens Rare Klenodie, der lød i bedesalen, fire af dem pr. dag. Hundrede år senere var det salmer af præsten i nabostiftelsen Vartov Hospital, Grundtvig. En kantor blev ansat til at synge for, og da der i 1878 blev opsat et harmonium i bedesalen, blev han udskiftet med en organist.³³

Fra 1741 ringede portneren med en lille klokke, der hang i trappegangen, for at kalde til dagens to andagter. I forbindelse med nyindvielsen i 1760 fik Det Harboeske Enkefruekloster en ny, større klokke, der blev ophængt i en klokkestabel i gården, hvor den stadig findes. Den har dog ikke

været brugt til sit oprindelige formål siden 1928, hvor gudstjenester i kirkesalen, som bedesalen blev kaldt efter den pietistiske tid, blev nedlagt.

Hævinger

Gennem årene skete der adskillige forandringer med hævingerne: fra 1789, året efter at Københavns Magistrat overtog direktionen af Det Harboeske Enkefruekloster, fik enkefruerne først hæving to år efter indflytningen og måtte altså selv finde forsørgelse indtil da. Efter statsbankerotten i 1813 blev hævingerne nedsat, først i 1834 blev det nominelle beløb det samme som før, men reelt med et fradrag på 20 %, vistnok på grund af en større indvendig forbedring. Desuden fik enkefruerne fra 1822 som tillæg renterne af et lille legat efter en vekselerer i Frederiksholms Kanal, der havde testamenteret sin formue til velgørenhed.³⁴

Efter nogle år fik enkefruerne igen fuld hæving, men i 1867 besluttede Magistraten at bygge Stormgade 14 om. For ikke at tage af kapitalen blev hævingerne for nyindflyttede nedsat med 40% for at spare op, og for første gang fik fruerne ulige betingelser inden for klosterets mure. Men det var nødvendigt at gøre noget ved de nu 100 år gamle faciliteter, navnlig køkkenerne, som det beskrives i ”Bygningshistorien”, og bringe Det Harboeske Enkefruekloster blot nogenlunde på højde med de forhold, de nye enkefruer kom fra.

*”Det Harboeske Enkefrue
Closters klokke i
Kiøbenhavn” står der på
klokken i gården,
støbt i 1760.
Den kaldte enkefruerne
sammen til de to daglige
andagter og erstattede en
lille klokke i trappegangen
i det gamle hus.*

Efterhånden som samfundet forandrede sig, blev der mindre og mindre behov for privat understøttelse af enker af den højere middelklasse. Enkepension blev en del af embedsmænds løn, og mange kunne blive i deres hjem, hvor hjemmeboende voksne børn eller logerende spædede til økonomien. Højere embedsmænd blev langt bedre lønnede end før og gift med døtre af andre embedsmænd, velsituerede grosserere, fabrikanter, sagførere og godsejere. De boede i store lejligheder i de nye ejendomme, der blev opført fra 1870'erne, eller i villaer, hvor der var plads til at have en moder boende. At det ikke altid var ideelt, fremgik af Johanne Louise Heibergs efterladte erindringer, der udkom i 1891. Hun advarede ligeud mod at have svigermoder boende og mere end antydede, at de 25 år af fru Gyllembourgs 41 års enkestand, hvor hun boede hos Heibergs, havde ødelagt deres ægteskab.

Efter Første Verdenskrig fik dette samfundslags kvinder, også gifte og enker, mange erhvervs muligheder. Nu var det kun boliger, det kneb med – helt op mod 1960 kunne en ugift eller enke uden børn ikke leje en selvstændig lejlighed og var henvist til at bo på værelse, med mindre hun kendte nogen, der ejede en ejendom. Efter ombygningen i 1926 bortfaldt hævninger for fremtidige enkefruer, og Magistraten begyndte at udleje lejlighederne i Stormgade, nu med eget

toilet og lille køkken, på almindelige vilkår, men til en meget overkommelig husleje.

Enkefruerne som et spejl af tiden

De første priorinder og enkefruer var af fornemmere herkomst end de senere, men deres afdøde ægtemænd var yngre sønner, der ikke havde haft den store karriere, eller tilhørte sidegrene af de store familier. Ingen af de afdøde mænd havde højere rang end oberst. De enker, der havde været gift med officerer, var som regel også døtre af officerer, først sidst i 1800-tallet var der et par præstedøtre. Mange bar adelige eller adlede føde- og giftenavne, men et von betød ikke i sig selv, at de var adelige, det var fra slutningen af 1600-tallet til 1860 skik, at hærofficerer indsatte von før efternavnet, også i navne med -sen. En del af enkefruerne var beslægtede eller besvogrede, og i enkelte tilfælde var både moder og datter "konventualinder", som enkefruerne samlet kaldtes, samtidig eller med få års mellemrum. Den højest placerede enkefrue efter Forordning om Rangen havde været gift med Frederik IVs dronning Anne Sophies overhofmester og overjægmester. Hans broder, U. A. von Holstein, var dén, som kongen i 1700 forærede baroniet Fuirendal og som i 1708 blev lensgreve, senere storkansler, og stamfader til slægten Holstein-Holsteinborg. Begge brødre gled ud af Hoffet i 1730, da Christi-

an VI kom på tronen. Den tidligere overhofmester fik aldrig igen en hofcharge eller anden bestilling, og enken havde klaret sig igennem i syv år efter mandens død, indtil hun i 1760 kom ind i klosteret. Hendes svoger lensgreven havde sit store jordegods og var rigt gift. Hans hustru var dronning Anne Sophies halvsøster, havde været gift med greven på Frijsenborg og arvede store godsindtægter efter ham. Da hun i 1737 blev enke efter Holstein, førte hun i 20 år stort, gæstfrit hus og var berømt for sin dannelse og åndfuldhed, der trak hele aristokratiet og diplomatiet til palæet på Kongens Nytorv. Det lader ikke til, at der flød penge mellem de to svigerinder, siden de havde så vidt forskellige kår som enker.

De øvrige priorinder og enkefruer havde ikke op- og nedture i samme format, men ingen af dem havde heller stået magtens tinde så nær. Op gennem 1700-tallet var de allerfleste enker efter oberster og majorer, mens der i 200 år kun var tre enker efter søofficerer. Nogle havde haft tjeneste ved små regimente langt oppe i Norge, hvor de sammen med præsten var det eneste urbane og danske islæt i en bonde- og fiskerbefolkning – skade kun, at enkefruerne ikke måtte gå ud af klosterporten, når de efter et liv med mørke det halve af året endelig kom til hovedstaden og i al anstændighed kunne opleve lidt nyt. Forordning om Rangen blev ændret i 1808, og det

må have justeret, hvem der kunne blive optaget i Det Harboeske Enkefruekloster, men det spillede ikke den store rolle, når de fleste havde været gift med officerer. I 1800-tallet var der kun få enker efter oberster, men mange efter majorer. Nogle militære grader stammede fra Borgerbevægningen, og en silke- og klædekræmmer, der naturligvis ikke var i rangen, havde som stads-hauptmand klemt sig ind i femte rangklasse, en ordning, inspirerede til skikkelser som Hostrups løjtnant von Buddinge.

Hvad de civile angår, var der enkelte enker efter læger med militær tilknytning. Priorinden fra 1809-1811 – der kom ind i klosteret som 85-årig – havde været gift med en kirurg. Han berømmes meget, også af sine skrifter, men fordi kirurger i 1700-tallet regnedes for en slags feltskærere, fik han aldrig en akademisk karriere. Hun var datter af en købmand, hvis enke sammen med en anden svigersøn blev stenrig på slavehandel, men gik fallit, og kirurgen forkøbte sig på en gård i Nørregade og efterlod hende uden midler. Hendes broder fik handelshuset på højkant, men det gik hurtigt ned ad bakke for sønnen efter hans død i 1804. Det er nok i den sammenhæng, at den gamle dame efter mere end 40 års enkestand kom ind i Det Harboeske Enkefruekloster. Folketællingen 1840 afspejler, at de foregående årtier havde været strenge for netop den embeds-

mandsklasse, som enkefruerne tilhørte: nogle havde ikke længere tjenestepige, andre havde foruden voksne døtre og børnebørn også betalende slægtninge boende, og enkelte havde endda logerende. Nogle slægtninge fik en pension og har bidraget til husholdningen, og i et tilfælde blev en enkefrue betalt af en person udefra for at huse en kvinde. Fra 1890'erne var nogle af enkefruenes døtre selverhvervende – som musiklærerinde, ansat ved Postvæsenet eller tegner for en broderiforretning.

Der var i slutningen af 1800-tallet stadig mange enker efter justitsråder, dvs. højere embedsmænd i et ministerium, og nu kom nye stillingsbetegnelser til, som afspejlede samfundets vej mod moderne tider: postmester, stationsforstander, telegrafbestyrer – de havde ofte tillige en officersgrad, idet mange ved hærreduktionen efter krigen i 1864 blev statstjenestemænd.

De militæres Vartov

Et stenkast til den ene side af Det Harboeske Enkefruekloster ligger Vartov, den store stiftelse, hvor ubemidlede gamle eller kronisk syge fik kosten og tag over hovedet og trygt kunne ende deres dage. Et stenkast til den anden side ligger Palæet i Kalleboderne, Prinsens Palæ. Det var, i den skikkelse det nu har, indrettet til kronprinsparret Frederik (V) og Louise. Da kronprinsen i

1746 blev konge og flyttede over på Christiansborg, fik fattige fyrstelige slægtninge og pensionerede embedsmænd af de højere charger her tag over hovedet og bouche en cour, dvs. mad fra det kongelige køkken, og kunne ende deres dage i tryghed, hvorfor palæet i folkemunde kaldtes “de adeliges Vartov”. Listerne over 21 priorinder og 154 enkefruer gennem 200 år viser, at Det Harboeske Enkefruekloster var ”de militæres Vartov”.

Omkring Det Harboeske Enkefruekloster

Mens Christine Fuiren boede i Stormgade 14, var hun vidne til en af de største forandringer i byens fysiognomi: nedrivningen af det ældgamle Københavns Slot og rydningen af de mange huse på Slotsholmen, hvoraf en del var ganske kostbart indrettede og hvor hun selv havde boet som barn. Byen var brændt i 1728 – Stormgade og hele Frederiksholm gik ram forbi – og kongen solgte nu de gamle mursten og andre byggematerialer til borgerne. Efter sigende skal trappen i Holsteins Palæ i Stormgade 10 stamme fra Frederik IVs store ombygning i 1727-28.

Før Christine Fuiren pludselig blev syg, kunne hun på sin vej til byen over Stormbroen se ud over en enorm byggeplads, hvor kun fundamentet og kældrene var færdige. Da de første enkefru-

Emilie Carlsen flyttede i 1862 ind som 30-årig enke efter en kaptajnløjtnant, der var blevet dræbt året før under en skydeøvelse på Amager. På portrættet i legemsstørrelse på skrivebordet er han i civil, men på væggene hænger hans søofficerssabel – og et billede af Tordenskjold. Enkefru Carlsen havde en spæd datter med, og sammen med en tjenestepige boede de begge i klosteret i 33 år.

er flyttede ind i 1741, stod slottet der i al sin væld og fik samme år navnet Christiansborg.

På Slotsholmen blev husene på de grunde, der havde tilhørt Simon de Petkum og slotsfogeden, revet ned, ligesom det meste af storkøbmanden Wigant Michelbeckers gård fra 1684. Den var ellers så stor og prægtigt udstyret, at Frederik IV havde lånt den til at indlogere zar Peter, zarinen og deres følge, da de besøgte København i 1716, og så markant, at Ny Vestergade kaldtes Wigantsgade i over 100 år efter at dens største byggherre var død. Det meste af karréen blev bebygget med Prinsens Palæ, men en smal strimmel på sydsiden af Stormgade havde stadig et enkelt palæ og en række lave borgerhuse i bindingsværk – de faldt ved udvidelsen af Nationalmuseet i 1930'erne, og i stedet fik enkefruene udsigt til den nuværende dystre kolonnade.

Beboerne i Vester Voldgade havde voldskråningerne lige foran vinduerne og måtte leve med fornemmelsen af at være indespærrede i byen – byens portnøgler blev afleveret til kongen hver aften, ligesom priorinden fik klosterets portnøgler – men det strenge militære præg var med tiden mildnet af træer, især kirsebærtræer. Det kostede penge at komme ud gennem byens porte, også til fods, så det gjorde man kun i forretningsøjemed eller på den årlige tur til Dyrehavsbakken. Philosophgangen, som strækningen langs Ve-

stervold hed, var et af byens eneste grønne åndehuller og højt elsket af københavnernes, der begræd dens ødelæggelse, da voldene blev fjernet.

I 1856 blev Nørreport nedrevet og året efter Østerport og Vesterport, og der var nu fri passage ud i byens omegn. Modsat af, hvad de fleste tror, varede det endnu 20-30 år før voldene faldt, som det faste udtryk er. En del af de vældige jordmasser blev hældt ned i voldgravene, og byen fik en plan flade hele vejen rundt. Nu løb man ikke længere bardus ind i en høj vold, når man gik til højre ud gennem porten fra Det Harboeske Enkefruekloster. "Stormgades forlængelse" åbnede for udsyn langt mod vest og over det, der var tilbage af Kalveboderne, nogle få år indtil Overformynderiet, Videnskabernes Selskab, Glyptoteket, et forsikringsselskab, senere Det kgl. Musikkonservatorium, og store etageejendomme igen lukkede det. Med tiden kom klosterporten til at stå lidt på klem, og omtrent samtidig med byens porte åbnedes også Det Harboeske Enkefrueklosters port. Enkefruene kunne færdes frit – et af de punkter i reglementet, der aldrig officielt blev ændret – og efter 1931 var der heller ikke nogen priorinde at spørge. Efterhånden uddøde enkefruene i den forstand, at der fra 1926 ikke blev givet hævinger til nyindflyttede, og de sidste efter den gamle ordning gik bort i løbet af 1930'erne.

De originale ruder er så vidt muligt bevarede ved restaureringen 2006-2008. Gennem disse knudrede glas har beboerne i Stormgade 14 i århundreder set gaden, haven og gården som i et spejlkabinet.

Ligeså uofficielt som alle de andre ændringer, der tilpassede livet i Stormgade 14 til det omgivende samfund, blev Det Harboeske Enkefrukloster til det, det er i dag. Der bor stadig ingen

mænd på matriklen, men beboerne er moderne kvinder i alle aldre over 50, med et aktivt liv og bolig i et af de mest særprægede og stemningsmættede huse i København.

Bygningshistorien

Af Barbara Zalewski

Den første gård

Det første gårdanlæg i Stormgade 14 kender vi fra generalbygmester Elias David Häussers tegninger fra 1741, hvor Christian VI havde sat ham til at ombygge ejendommen til enkefruekloster.

Den gård opfyldte kongemagtens ønsker for nybygninger på Frederiksholm og i Ny-København: grundmurede og i mindst to etager. Desuden skulle der være en murstensmur langs gaden, hvis huset ikke udfyldte hele grunden, af brandhensyn og for at skjule de mange udenomsbygninger, som hørte til en gård i byen: stalde, vogn-, brænde- og materialskure, vaskehuse og lokummer.

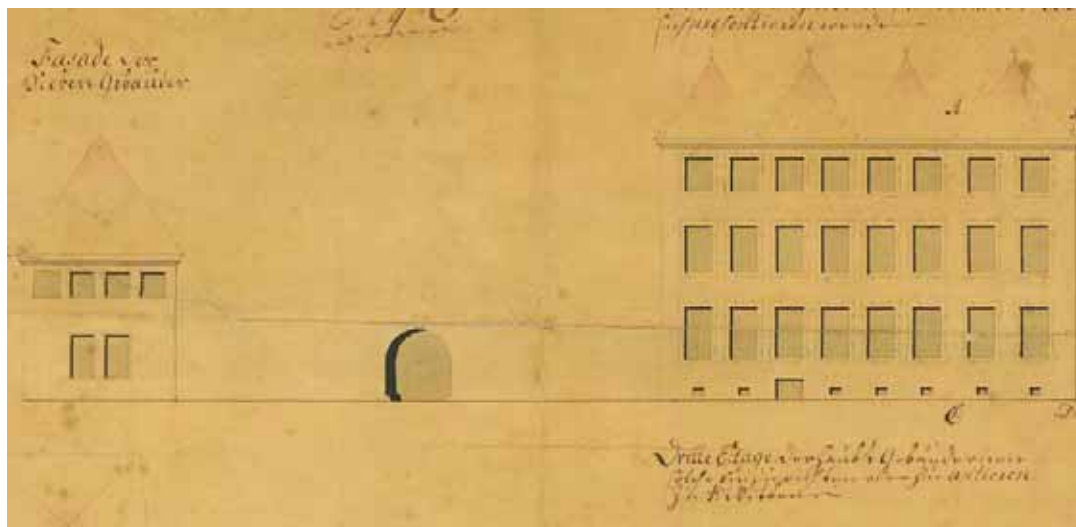
I nr. 14 fyldte hovedbygningen kun seks fag og havde mur på begge sider: mod Slotsholmen tre fag mur i samme tykkelse som hovedbygningens, til den anden side en lang mur med en bred port i midten, og for enden af den, vinkelret på gaden, lå stald og vognskur, i bindingsværk og altså ikke helt reglementeret. Holsteins Palæ i Stormgade 10, opført få år senere, var opbygget på samme måde til gadesiden.

Selve huset var moderne – hollandsk barok, bastant og symmetrisk med store vinduer og uden pynt. Vinduesindfatningerne og sikkert også dørindfatningen var murede. Huset er opført af forskelligt farvede sten, men det betød ikke noget, for det har ligesom det næsten samtidige Charlottenborg været malet mørkerødt,

med dør- og vinduesindfatninger i sandstensfarve. Soklen af sandsten var sikkert også oliemalet, da man mente det præserverede stenen. På Häussers opstalt fra 1741 er det hele sandstensfarvet, men det kan være hans forslag i forbindelse med ombygningen, lyse huse var nu kommet på mode.

Opstalten viser også en ganske ejendommelig tagkonstruktion med tre høje, stejle tage hver over to fag. Den ligner ikke noget andet kendt i København og var måske et lune af de Petkum, et minde om Nederlandene, men der er ikke tale om tre sammenbyggede gavlhuse, rummenes længste side er parallel med gaden.

Der er tvivl om, hvorvidt de Petkums hus var i to eller tre etager. Klosterskriveren beretter i 1935, at Häusser byggede en etage på, men i 1758 står i en brandtaksation, at tagværket er ”indrettet på hollandsk facon”. Hvordan Häusser bar sig ad med at forhøje huset og bevare denne tagkonstruktion, er en gåde – det er teknisk umuligt, med mindre hele taget blev demonteret og opsat igen.³⁵ Det lyder næsten usandsynligt, især da taget i 1741 var håbløst umoderne. Da omkostningerne ved ombygningen til enkefruekloster skulle holdes nede, er tredje etage nok original, men i en anden udformning end de to nederste, f.eks. er loftshøjden 50 cm meter mindre og murene 47 cm mod 63 cm.

Trods det optiske bedrag, der fik huset til at ligne tre gavlhuse, var grundplanen næsten kvadratisk. Hovedindgangen lå ikke ud til gaden i fornemme boliger, men inde i porten eller mod gården – her var den på husets vestside, hvor indgangen til trappen i Stormgade 14 D-E-F er i dag. Besøgende til van Haven-familien, baronesse Elers og Christine Fuien kørte – for det gjorde folk på deres sociale niveau – ind i gården gennem en port, så bred at en kasse kunne passere. Kusken svingede rundt på den rummelige gårdsplads og holdt foran hovedtrappen midt på huset.

Inden for hoveddøren lå til højre en forstue, Stenstuen, med italiensk trappe til første sal. Til venstre for forstuen lå sovegemakket med forgemak og bagved to næsten lige store rum: den blå og den grønne stue. Farverne refererede til vægbe-trækkene over panelerne, der som regel matchede betrækket på stole og taburetter. I en vurdering 1758 nævnes, at et af rummene i stueetagen var betrukket med voksdug – det lyder trist, men trykte og bemalede voksdugstapeter var sidste skrig i indretning i 1710-20'erne, blandt andet fik Anne Sophie Reventlow, Frederik IVs senere dronning, nogle af dem i sin gård bag Børsen.³⁶

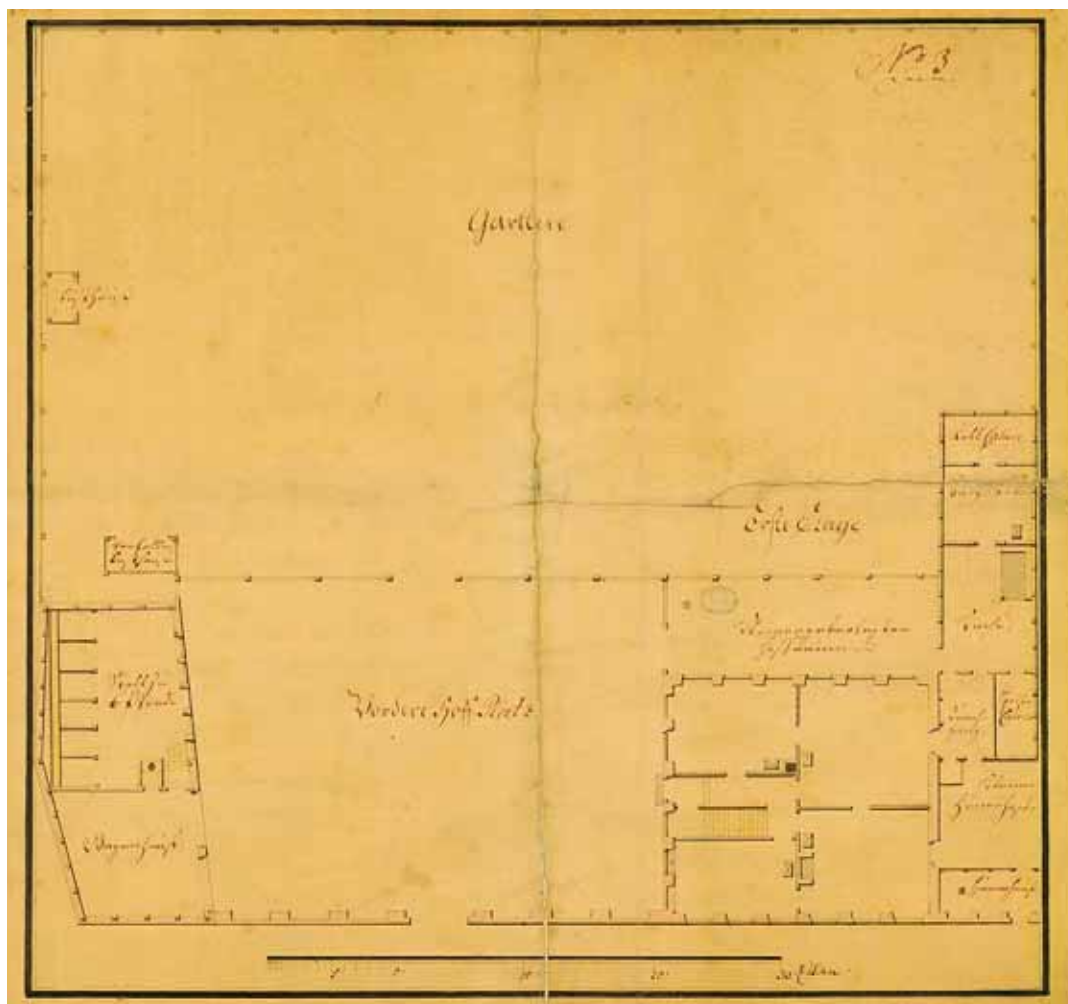
Generalbygmester Häusser opmålte gården i Stormgade i forbindelse med ombygningen til enkefruekloster i 1741 – det nærmeste man kan komme den oprindelige hovedbygning, der nu var ca. 70 år, men formentlig ikke ændret synderligt siden opførelsen.

De to fag til højre i Häussers forslag blev ikke opførte, og bortset fra at huset muligvis blev malet lyst, skete forandringerne kun i det indre: husets store rum blev delt op, der blev indrettet seks små køkkener i køkkenbygningen og vaskeri i staldbygningen.

At sovegemakket lå i stueetagen og optog et stort rum var helt efter den nye franske mode. Det var ikke et privat sted, som man trak sig tilbage til for at være i fred, men et paraderum, hvor kongelige og adelige tog mod gæster, og var damerne i barselseng eller lidt upasselige, endda liggende i sengen. I slutningen af 1660'erne påbegyndte dronningen opførelsen af sit lystslot Sophie Amalienborg, og da Lambert van Haven i 1670 vendte hjem med alle de nyeste tendenser, skal han have medvirket til indretningen af gemakkerne og vistnok en om-disponering, så dronningens sovegemak kom til at ligge enfilade med spise-gemak og audiensgemak, dvs. på række med dørene i flugt.³⁷ I al beskedenhed blev gården i Stormgade indrettet efter samme skema, hvad enten bygmesteren var van Haven eller en anden. I Christine Fuirens tid kunne man således fra en af stuerne se ind på hendes store, forgyldte franske himmelseng, og dens karmoisinrøde og hvide farver er sikkert gået igen i vægbetrækket – det kan udmærket have lignet den lille barokspisestue på Fredensborg. Christine Fuiren har ikke nødvendigvis tilbragt alle sine nætter i denne seng, ligesom andre fornemme personer, helt op til Ludvig XIV, heller ikke gjorde, de havde et sovekammer et andet sted. Når hun døde i paradesen-gen, var det fordi dødslejet var en højtidelig begivenhed, hvor fa-

milie og venner – her baronen og biskoppen – kom for at tage afsked og høre et sidste ord. Førstesalen havde samme loftshøjde og rumopdeling som stueetagen: fire store rum, heraf et med kamin. To af rummene var senere delt i to med skillevægge, og i det ene rum var et ildsted. På hver etage var der kamin i et af de store rum, og i hele huset var der i alt seks kakkelovne, formentlig jernovne.

Indretningen med de store, regulære og symmetrisk anbragte rum, med indbyrdes korrespondance uden korridorer, var også et moderne, barokt træk, ligesom det at adskille beboelse og nytterum, gerne i separate bygninger. Husets to bageste stuer havde hver en dobbelt fløjdør ud til et lille gårdsrum mellem muren og en 19 m lang køkkenbygning langs østskellet. Der skulle jo være kommunikation mellem køkkenet og huset, men den ene dør førte direkte ud i hønsegården. Skønt æggene blev brugt i husholdningen, var den ikke et stykke bar jord, men en slags voliere. Velhavende mennesker havde hele menagerier af små og store aber og masser af hunde, både inden døre og i haven og mange fugle. Adelsdamer havde smukke hønsehuse, hvor de fodrede kræet med rosiner og mandler, og hønsegården i Sophie Amalies have var så fin, at hun tog gæster med derud. I Stormgade kan den være indrettet al-

1723

Stueetagen og førstesalen, som de så ud, mens general-bygmesteren, baronesse Elers og Christine Füren boede der. Lambert van Haven og Anna Slange havde 11 børn og mange tjenestefolk, og i f.eks. 1728 boede 13 tjenestefolk på forskellige niveauer i gården – der har været trængsel i Stormgade 14.

Bindingsværksgavlen på den 19 m lange køkkenbygning kunne ses fra gaden. Den stod i 250 år, men blev meget forkortet ved en ombygning i 1875 for at få lys ind i de nye værelser bag porten.

lerede af modearkitekten van Havens hustru Anna Slange, der må have haft fingeren på pulsen.

Porten i den lange mur mod Stormgade var ikke den eneste indgang til gården. I hovedbygningen var der en kælderhals i det femte fag til højre for den nuværende port, så leverandørerne direkte fra gaden kunne lempe brænde, kul, viktualier, der dengang betød alle slags fødevarer, og tønder med korn og humle ned. Der blev fyret med brænde i kaminer, kakkelovne, bageovn og under skorstenen, hvor folkenes mad blev lavet i en stor gryde ophængt i en krog. Stenkul og trækul blev brugt til den finere madlavning, anlagt som små bål på ildbænken med treben af jern over. Häusser benævnte et af kælderrumme- ne Brauhaus, dvs. bryggers, og i større husholdninger bryggede man selv øl til folkene, mens herskabet drak øl fra professionelle bryggere eller importeret mørkt øl. Men så store var de to første husholdninger i Stormgade 14 heller ikke, og da der først blev indrettet et separat vaskehus ved Häussers ombygning, har den indmurede kobberkedel i kælderen oprindeligt været gruekedel – det er umuligt at forestille sig van Havens familiens, baronesse Elers' og Christine Fuirens husholdninger uden gode vaskefaciliteter. Rullekammeret med kampestensrulle lå i den yderste ende af køkkenbygningen, bag den såkaldte bor-

gestue, hvor tjenestefolkene spiste og tilbragte frie stunder.

Mellem huset, køkkenbygningen og haven var en stenlagt plads. Her stod pumpen, med vand fra søerne uden for København. Det var i nogenlunde nærhed af køkkenet, men der må have været en vandledning eller rende til vaskekælderen, idet der ikke var nedgang til kælderen fra denne side.

I muren øst for huset var der en lille port, som gennem hønsegården førte ind til køkkenbygningen. Her blev alle varer til den daglige husholdning leveret, så de ikke skulle bæres hele vejen uden om huset, da det til langt op i 1900-tallet var utænkeligt både i byen og på landet at levere noget til hoveddøren.

Vognskuret og stalden var antagelig ikke så store fra begyndelsen, Christine Fuiren havde flere heste og flere og større køretøjer end både van Haven og moderen. I stalden stod også en sorthjælmet, dvs. hvid eller broget ko med sort hoved; mælk og fløde indgik stort set ikke i madlavningen dengang, men mælk var en vigtig ingrediens i fornemme damers personlige pleje.

Gårdspladsen var ca. 300 m² og afdelt fra den ca. 1.500 m² store have af et langt stakit. Der har været en lille køkkenhave som i de fleste byhaver, formentlig ved køkkenbygningen, hvor den vendte bedst for solen, men i lysthaven var der

Barokhaven bag Det Harboeske Enkefruekloster i 1757, netop mens den store udvidelse stod på. Harven fik senere et mere engelsk præg med store træer og plæner i stedet for bede, men stisystemet fandtes stadig, da haven i 1931 blev bebygget med den nuværende Siersteds Stiftelse.

efter tidens mode også nytteplanter mellem prydblommerne. Bedene var kantede af klippet buksbom og symmetrisk anlagte mellem grusede stier. I Christine Fuirens tid var der planter og træer i baljer og krukker, sarte vækster, der skulle opbevares lunt om vinteren; hun havde orangeri på Støvringgaard, og det må der også have været i Stormgade. Det var formentlig en lille bygning i havens vestlige skel, sikkert den samme, der i 1829 omtales som "bræddelysthus", i 1863 "med murstensgulv", som var typisk for orangerier, og mange af dem endte som lysthuse eller redskabsskure, når der ikke længere var råd til at vedligeholde de kostbare glaspartier og

sjældne planter. Rundt om i haven stod et halvt hundrede figurer i sten og bly. Der var ikke direkte adgang fra boligen til haven, hvad der var ganske almindeligt dengang, først i 1700-tallet opstod havesalen med dør i akse med haven, og på de herregårde, der ligesom Støvringgaard lå omgivet af voldgrave, måtte haven nødvendigvis placeres inde på fastlandet.

Haven stødte op til baghaverne i Løngangsstrøde og nabohaven i Stormgade og var omgivet af et højt stakit. I løbet af 1800-tallet fik haven et mere engelsk præg med græs, buske og høje træer, der forsvandt i 1931 ved opførelsen af bygningen til Conferentzråd Mundts, nu Siersteds Stiftelse.

Ombygningen 1741

Efter middagstaflet på Frederiksberg Slot 26. november 1740 satte Christian VI og dronning Sophie Magdalene sig ind i en forgyldt karosse, og kørte ind til Slotsholmen for at indvie det nye slot, mens tre kanonader à 27 skud rullede ind over byen fra voldene. Navnet Christiansborg fik det først året efter. Generalbygmester Häusser går for at være slottets arkitekt, men de lærde er enige om, at han umuligt kan have tegnet Christiansborg, og end ikke projekteringen af ridebaneanlægget får han vist lov at beholde.³⁸ At han var knagende dygtig til at styre det enorme slotsbyggeri og de hundredevis af arbejdere og håndværkere fra hele Europa kan ingen dog tage fra ham. Christian VI lod sig påvirke af de to yngre arkitekter Nikolaj Eigtved og Laurids de Thurah og blev stigende utilfreds med Häusser. I 1741, da hovedslottets ydre var færdigt, udnævnte kongen Häusser til kommandant i Nyborg. Med en lang militær fortid var han kvalificeret til posten, men skønt rangmæssigt en forfremmelse var det en fuldstændig undsigelse af ham som arkitekt.

Netop som dette stod på, beordrede Christian VI Häusser til at udarbejde et projekt for ombygningen af Stormgade 14. Også her viste Häusser, at han kunne få noget fra hånden: ordren kom 27. januar, med henblik på at begynde arbejdet til 1. april, og have det færdigt til Mikkelsdag, knap seks måneder senere.

Häusser leverede hurtigt tegninger til ombygningen. Det oprindelige hus skulle forlænges med to fag mod øst, og loftsetagen skulle udnyttes. Den lange mur skulle udnyttes som facade på en én-etages bygning i ét værelses dybde på hver side af porten, beregnet på tjenestefolkene. Staldbygningen skulle grundmures i gavlen og forhøjes med en etage, så der blev plads til fire enkefruer og deres tjenestepiger samt et fælles køkken, skønt rummene ville blive trange og uregelmæssige. Häussers gade facade var således anslaget til den løsning, der blev realiseret ved den næste ombygning 1755-1760.

I hovedhuset delte Häusser hver af de tre etager med en langsgående korridor med døre til alle rum, en glimrende løsning, der har overlevet til i dag. Hele stueetagen var reserveret priorindens lejlighed, bedesalen i fire fag og et kontor for inspektøren. De to sidste funktioner havde Christine Fuiren ikke indregnet, da hun forestillede sig, at huset kunne rumme 13 enkefruer. Fruerne i hovedbygningen skulle alle benytte det eksisterende køkken, mens priorinden skulle have sit eget i udvidelsen mod øst.

Kongen approberede imidlertid først projektet 9. juni, da der kun var knap fire måneder til ombygningen skulle stå færdig, men dén dato blev ikke tilsvarende fremskudt. Og ikke nok med det: kongen var utilfreds, ligesom så ofte under slotsbyggeriet, hvor han pludselig ombestemte sig.

Häussers projekt skulle ændres, og han måtte nærmest begynde forfra.

Den to-fags udvidelse, bygningerne langs muren og forhøjelsen af stalden blev annulleret. Dermed blev der kun plads til priorinden og syv enkefruer, og de var nødt til at have deres tjenestepiger i et af deres værelser, som det også kom til at fremgå af reglementet. I stedet for fælleskøkkenerne blev der indrettet seks små køkkener i køkkenbygningen og to i den ombyggede staldbygning. Det var en dyrere løsning, da den krævede flere nye skorstene, men til gengæld gjorde den nok dagligdagen lidt mere fredelig.

Häusser havde disponeret ud fra den tidligere opfattelse, at stueetagen var den fineste, nu var det moderne at give førstesalen større loftshøjde end stueetagen – dermed opstod beletagen – men når man som her i Stormgade ikke kunne ændre på den, kunne man i det mindste lægge husets fornemste funktioner på førstesalen. Priorindens tre-værelses lejlighed blev derfor, ligesom bedesalen og inspektørens kontor, løftet en etage op.

En medvirkende grund kunne være, at der allerede fandtes et køkken med åben skorsten på førstesalen, hvad der kan undre, når der var en hel køkkenbygning til rådighed. Men det lader til, at der i større huse altid var et lille køkken, hvor tjenestepiger og ammer dag og nat kunne varme lidt til børn, fruer og gamle uden at sætte køkkenfolke-

ne i sving. Man hører altid, at Sophie Magdalene både som kronprinsesse og som dronning lod indrette paradekøkkener, fordi hun inderst inde var en tysk Hausfrau. Det er noget sludder, for fornemme kvinder beskæftigede sig overhovedet ikke med madlavning. Men ”dronningens lille køkken”, en århundreder gammel betegnelse, og andre tilsvarende køkkener var naturligvis smukt udstyrede, selvom de ikke kun var til parade.³⁹ I van Haven-familiens tid har der været god brug for det lille køkken, der var mindst 11 børn.

De øvrige syv enkefruer fordeltes mellem stueetagen og den nye andensal, der var opdelt med skillevægge. Enkefruerne blev ikke forkælede med varme. I stueetagen havde en af dem den gamle kamin, i de øvrige syv rum var der tilsammen fire vindovne, og på andensalen var der kun to vindovne til syv rum. Priorinden fik som tidligere nævnt lys og brænde til bedesalen, og har enkefruerne ellers overholdt mødepligten ved de to daglige andagter, fik de i det mindste lidt varme derinde.

Häusser har næppe sat noget i gang uden kongens approbation, han havde mistet to måneder og selv med det reducerede projekt må han have sat ekstra mandskab ind for at nå det. Med det spændte forhold til kongen lige i disse måneder har Häusser ikke skullet have noget af at være forsinket, og det lykkedes virkelig at få det hele færdigt – endda et par dage før Mikkelstdag.

Ombygningen 1756-1760

Hvordan det end har kunnet lade sig gøre, blev der 1751-1754 optaget fire enkefruer mere, uden at nogen af de første syv var gået bort. Der var penge nok til at give hæving og kostpenge til flere end de første otte beboere, men enkefruerne måtte ikke, som det var tilfældet i nogle af de adelige jomfruklostre, nyde hævingen uden for klosterets mure – og klosterskriveren noterede i 1935 de kun tre enkefruer i alt, der fik lov til det. I nogle år boede 11 enkefruer med tjenestepiger og måske kvindelige slægtninge på 320 m². Der var ingen børn på det tidspunkt, alle fruerne var i de år ældre eller gamle.⁴⁰

Inspektøren, etatsråd Laurids Munch, følte sig forpligtet til at sørge for, at fundatsen blev opfyldt til punkt og prikke, og faktisk var man jo kun én enkefrue fra målet, men hun kunne simpelthen ikke kiles ind nogen steder. Under de daglige ophold i kontoret må det også have været klart for ham, at situationen var uholdbar. I tryk forvisning om, at der var råd til det på grund af hans dygtige formuepleje, indsendte Munch i juli 1754 en ansøgning til kongen, nu Frederik V, om en udvidelse af Det Harboeske Enkefruekloster.

Kongen så meget positivt på ansøgningen, approberede den allerede en måned senere og hjalp oven i købet sagen på gлед ved at bevillige klosteret toldfrihed for indførsel af byggematerialer – der var told på alt, hvad der blev flyttet

mellem landsdelene eller indført gennem Københavns porte – og frihed for indkvartering af soldater. Det sidste var en venlig formalitet, det havde gården i Stormgade altid været fritaget for, først som belønning for at bygge på Frederiksholm og dernæst på grund af beboernes rang. Endelig donerede Frederik V 300 rdl årligt i otte år af Den kgl. Partikulærkasse, kongens private pengekasse.

Derimod approberede kongen ikke Munchs vedlagte tegning – han var bedre vant. Netop i 1754 havde han grundlagt Kunstakademiet med hofbygmester Nikolaj Eigtved som direktør indtil han døde samme år, havde indkaldt den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin og havde udnævnt hofbygmester Laurids de Thurah til generalbygmester.

Listen over de Thurahs bygningsværker og projekter i 1750'erne kan gøre én helt stakåndet,⁴¹ men man skal altid sende opgaver derhen, hvor de bliver gennemført. Ellers havde det måske ikke været strengt nødvendigt at bruge hof- og generalbygmesterens tid på egenhændigt at projektere udvidelsen af Det Harboeske Enkefruekloster. Men han skulle under alle omstændigheder godkende tegningerne, da det hørte under hans generalbygmesterembede.

Der er da også den mulighed, at de Thurahs signatur på plan og opstalt kun er en sådan god-

kendelse. Han nævner ikke sig selv i beskrivelsen af Det Harboeske Enkefruekloster i det planlagte tredje bind af hans *Den Danske Vitruvius*, skønt han gør det ved en række af sine andre værker, men der står ikke et ord om selve bygningen i teksten.⁴² Der er imidlertid, som vi skal se nedenfor, så store ligheder mellem nybygningen i Stormgade og hans stiftsbygning på Vallø, at sandsynligheden taler for ham som arkitekt.

Tre måneder efter kongens godkendelse af etatsråd Munchs forslag forelagde han en tegning, underskrevet af de Thurah, og økonomisk overslag, og i marts 1755 blev projektet approberet – efter nogle væsentlige ændringer – og ombygningen begyndte så småt i efteråret.

De Thurah kopierer van Haven – og sig selv

Til Laurids de Thurahs mange kompetencer hørte erfaring med fornemme stiftelser. Hans fortid som klosterarkitekt begyndte i 1733, hvor dronning Sophie Magdalene var i færd med at nyopføre Lellingegaard under Vallø til frøkenkloster, med Johan Conrad Ernst som arkitekt. Da man nåede til kirkefløjen og et trappehus, engagerede dronningen de Thurah, som hun kendte fra den første ombygning af Hirschholm Slot samme år. Men dronningen var ligesom sin gemal, Christian VI, slem til at ombestemme sig. I

1734 blev byggeriet standset og det meste af de Thurahs kirkefløj nedrevet. Materialerne blev ført til Vallø Slot, hvor en ny køkkenbygning, knapt færdig, også blev revet ned for at give plads til en stiftsbygning til Vallø Adelige Frøkenkloster.⁴³

Laurids de Thurah fik opgaven og tegnede i 1736 en bygning, der lukkede slottets tre fløje af og skabte en egentlig slotsgård. Den bestod af to massive sidebygninger, der slog an mod det gamle slots sidefløje. De havde høj kælder, to etager og mansardtag med kviste og var forbundne med en pavillon. Den havde samme højde kælder, én etage og fladt bliktag med attika i sandsten. Midt på pavillonen var der ind mod gården et ottekantet tårn i to etager, der gik op gennem taget og rummede samlingssalen. Stiftsfrøkenerne og priorinden fik hver en tre-værelses lejlighed i sidebygningerne, mens dekanessens lejlighed lå i pavillonens høje stueetage. Efter de Thurahs eget udsagn var bygningen indrettet til både hendes, frøkenernes og alle deres tjenestefolks ”største magelighed,” hvormed han mente, at den var praktisk indrettet.⁴⁴

Nu i 1754, knap 20 år senere, stod den travle de Thurah foran enkefrueklosteret i Stormgade og overvejede, hvordan han skulle gribe ombygningen an. Det gamle hus’ proportioner har tiltalt ham – i Lambert van Havens stil, hvis det

Generalbygmester Laurids de Thurah, malt af Johan Hörner i 1754, samme år som han blev bedt om tage sig af den store ombygning af Det Harboeske Enkefruekloster.

ikke ligefrem var hans værk. Det var en arkitekt, han respekterede højt og kendte godt, både fra de sager, der lå i generalbygmesterembedet, og fra Vor Frelser Kirke, som han fire år tidligere havde fuldendt med det snoede spir.⁴⁵

Abstraherede man fra den løjerlige tagkonstruktion i Stormgade og forestillede sig et moderne mansardtag, var der noget ved bygningskroppen og den lange mur, der mindede om stiftsbygningen på Vallø, set fra øst. Laurids de Thurah besluttede kort sagt at opføre en nøjagtig kopi af det gamle hus i den modsatte ende af grunden og forbinde de to bygninger med en pavillon med fladt bliktag og attika i sandsten.

Det må have sparet ham en del tid at genbruge elementer og effekter, som han allerede havde gennearbejdet. Stifterinden blev æret i frontonen: på Vallø med dronningens buste, i Stormgade med Christine Fuirens prægtige våbenskjold. De buede vindues- og portindfatninger af sandsten lignede dem på Vallø, men ikke husets oprindelige. Over de små porte var en attika mage til den på Valløs pavillon. Tårnet mindedes i Stormgade i en ganske flad midtrisalit over to fag, der kun blev mulig ved at trække pavillonen en anelse tilbage i forhold til sidebygningerne, idet deres facader fulgte gadens byggelinje. I mansardtagene anbragte han de samme halv-runde kviste, 14 i alt.

Endelig gentog de Thurah placeringen af klosterets førstedame, her priorinden, på pavillonens førstesal, mens enkefruene ligesom frøkenene skulle bo i de to sidebygninger. Samlings-salen, her bedesalen, blev lagt midt i pavillonen ud til gaden, der svarede til Valløs slotsgård.

Hvad angår det flade bliktag, skulle de Thurah nok have givet sig tid til at finde en anden løsning end den, der lå i hans mappe med Vallø-tegninger. Dernede begyndte problemer med nedsvivende vand næsten med det samme, og allerede i 1745 måtte der lægges nyt blik på pavillontaget. Men uanset at de Thurah kendte problemerne med det flade tag, da han projekterede ombygningen, var det fristende at fastholde den visuelt flotte løsning – med Hakon Lunds ord: ”Thurah (...) er en ypperlig plastiker, der gerne arbejder med svære legemer og fyldige omrids. ” Hans hovedværker ”er symmetriske anlæg komponerede over fint beregnede modsætninger mellem højt og lavt, robust og magert, mellem pavillon og galleri; indflydelsen fra fransk klassisk barok er umiskendelig og mærkbar overalt i hans produktion.”⁴⁶

Planløsning

I det indre lignede Det Harboeske Enkefruekloster ikke stiftsbygningen. Her skulle de Thurah ikke rette sig efter en dronnings ønsker og det

Laurids de Thurahs stiftsbygning til Vallø Adelige Frøkenkloster, opført 1736. Det Harboeske Enkefruekloster blev ombygget efter samme skema, og flere bygningsdetaller på den egentlige facade inde i slotsgården går igen på facaden i Stormgade.

fintmærkende hierarki mellem landets fornemste frøkener, og desuden var økonomien begrænset og han selv blevet mere erfaren.

På Vallø lå trapperne inde i sidebygningerne og var mørke selv ved højlys dag, her i Stormga-

de blev de lagt op ad to fag vinduer til gårdsiden, og da der dengang var langt til den nærmeste bebyggelse, gav det masser af lys. Som man har fornøjelse af den dag i dag, fråsede han med pladsen i trapperummet, som det nu var blevet mo-

derne, og de tre løb med lave trin var en stor bekvemmelighed i et hus med ældre damer.

Lejlighederne på Vallø var ret forskellige, hvad der gav anledning til meget bøvl med frøkenerne, her i Stormgade var alle lejligheder fuldstændig ens, med to rum à to fag, enten til gaden eller til gården. For hver to enkefruer skulle der være et to-fags køkken inde i huset, men det blev ikke sådan, som vi vender tilbage til. Rummene skulle også udstyres ens: i hver lejlighed fik det ene rum paneler og lærredsbetræk, malede vægge, mens det andet rum fik hvide, pudsede vægge. I stueetagens gadeside var der indvendige skodder for alle vinduer. Enkefruerne skulle have det varmere end før, de Thurah var rundhåndet med vindovnene.

Häussers korridorer blev bibeholdt, også i den nye sidebygning. I stueetagen blev den delt i to af porten, på førstesalen kunne den gå durch igennem hele huset, og på andensalen endte korridorerne med en dør, så man kunne gå ud på pavillonens tag, hvad enkefruerne så skulle derude. I stueetagen havde korridorerne døre i gavlene, på etagerne smalle vinduer for at få lys ind.

Indretningen på de Thurachs plan var enkel og overskuelig. Der var kun én upraktisk løsning, som skyldtes hensynet til gadefacadens symmetri: i den nye bygning blev der ikke lavet en kælderhals med samme placering som i den gamle

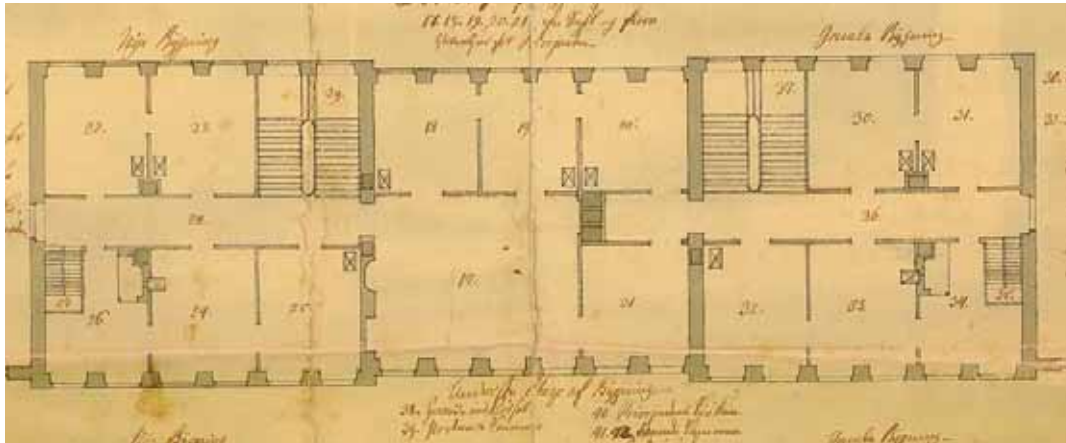
bygning. Den blev tværtimod lukket, så den eneste adgang til kældrene var under de nye trapper, og brænde og kul skulle nu slæbes ind gennem porten og forbi priorindens og inspektørens rum. De to kældre var inddelt i 16 brænderum, der stemmer overens med det reelle antal enkefruer, selvom antallet 12 altid nævnes, og senere blev der også indrettet 16 opbevaringsrum på loftet.

Køkkenforholdene

Det ville have sparet plads at anbringe køkkenerne i kælderen, som man ofte gjorde i store huse, men her kunne det ikke lade sig gøre på grund af deres beskaffenhed, foruden at der var meget lavt til loftet. I stedet planlagde de Thurah som nævnt køkkener på hver etage, selvom det reducerede antallet af opholdsrum og betød opmuring af ildsteder og skorsten.

Han havde også tænkt på både enkefruers og tjenestepigers "magelighed". De planlagte køkkener i gavlene lå i et trapperum – et arrangement, der var meget brugt i langt mindre huse f.eks. i Nyboder og på Christianshavn. Fordelen her var, at trapperne gav direkte adgang fra korridorerne og køkkenerne til yderdørene i stueetagen: ud til pumpen, vaskehuset, rullestuen og lokummerne.

Planen blev imidlertid ændret undervejs. Både trapper og køkkener blev opgivet, formentlig fordi der så ikke ville blive opholdsrum nok. Der

Planen for udvidelse og ombygning af Det Harboeske Enkefruekloster 1754. Den blev ændret undervejs, blandt andet opgav man køkkenerne og de praktiske trapper i gavlene. I midten ligger den åbne besal i forbindelse med priorindens lejlighed.

skulle gå over 100 år, før de Thurahs plan om køkkener inde i huset blev realiseret, og desværre med en langt mindre praktisk planløsning.

Man måtte derfor bibeholde de seks køkkener i køkkenbygningen. Køkken- og vaskeribygningen, den tidligere stald, var forkortet på grund af den nye sidebygning og i forlængelse af den blev opført en ny bygning med seks køkkener.

Alt i alt blev dagliglivet i klosteret mere besværligt end det kunne have været. Nu skulle pigerne på de to øverste etager hen ad korridorerne og op og ned ad hovedtrappen for at komme over i køkkenerne og vaskehuset – en lang tur med tilberedt mad, tunge vandspande og vaske-tøjsbylter. Enkefruerne og alle de, der boede hos

dem, skulle samme vej for at komme ud til lokummerne. På regn- og snevejrdsdage har det været fristende at benytte yderdørene i gavlene, men den idelige trafik gennem stueetagens korridorer af husets 40-45 beboere i alle mulige ærinder har ikke været morsom for enkefruerne dernede.⁴⁷

Kældrene

Kældrene har indtil restaureringen i 2006-2008 været husets akilleshæl – i flertal, for der blev gravet kælder under den nye sidebygning og under fire fag af pavillonens otte, men der var ikke forbindelse mellem dem. Den første bygmester havde set terrænet før eller under opfyldningen

med egne øjne og derfor valgt at lægge huset på den østlige del af grunden, hvor der var mest fast land, og ikke hvor der kun var opfyldning. De forhold var længst udviskede, og de Thurah havde ikke tænkt på at konsultere de gamle udstykningskort. Det var uheldigt at anbringe så tung en bygning på fyld af ukendt materiale, grunden var vandtrukken og stadig ustabil, så huset har trykket vand op af den fugtige undergrund. Det satte sig og fik med tiden de store sætningsrevner, der sås flere steder før restaureringen i 2006-2008. I 1789 står i brandtaksationen: "Fra sumpe- ne i hovedbygningens kældre står ved hver gavl en opstander med jernpumperedskaber" – til portnerens mange opgaver kom nu også at slå nogle slag på pumperne hver dag for at holde kældergulvene nogenlunde tørre. Dertil kom, at pavillonens mure var for spinkle til at bære den senere forhøjelse og det store, tunge mansardtag. Fundamenterne blev forstærkede i havefacaden i 1952 og i 1987-88 i gadefacaden, men skaderne var sket.

*Laurids de Thurahs
tegning af Det Harboeske
Enkefruekloster – det var
blandt de bemærkelsesværdi-
ge bygninger fra tiden efter
1749, som skulle have været
med i et tredje bind af
Den danske Vitruvius, hans
store, tresprogede værk over
dansk arkitektur.*

Priorindejlighed og bedesal

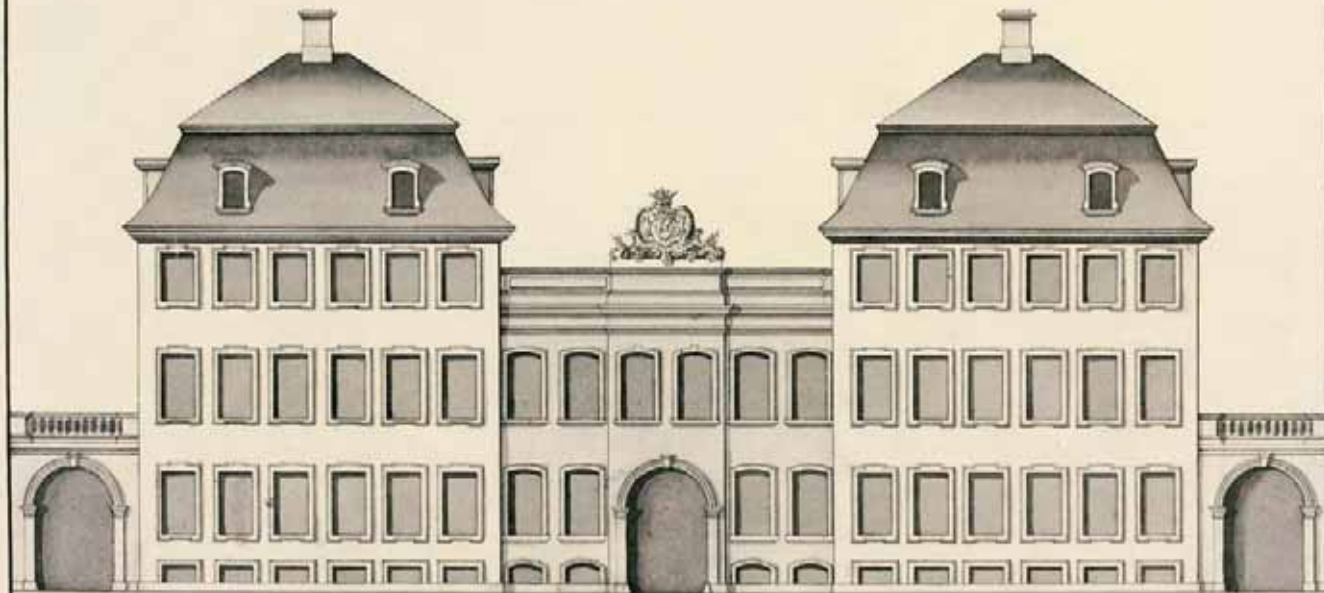
Priorindens lejlighed og bedesalen fyldte hele førstesalen i den nye pavillon. Hun havde tre store rum til gården, tilsammen større end enkefruernes lejligheder, alle med paneler og malet lærred – det havde enkefruene kun i et af deres

rum. Til gaden havde priorinden en sal i forlængelse af bedesalen, men skulle ifølge reglementet stille den til rådighed, hvis der i en eller anden anledning var flere mennesker end bedesalen kunne rumme.

Det ser ud til, at der ikke var korridorvæg ud for bedesalen. Det minder om indretningen i Vårtov, hvor stuerne i sygeføljen var åbne til kirkesalen, så man kunne følge gudstjenesten fra sin seng. Men dér gik salen gennem to etager, i enkefrueklosteret har kun beboerne på samme etage nogenlunde kunnet høre, hvad der foregik. Først ved ombygningen 1874-1876 blev bedesalen lukket med en korridorvæg.

Bedesalen havde brystpanel, dvs. højere end i husets andre rum, og vægbetrækket var malet lærred i bänder. Da det nævnes eksplicit, har det adskilt sig fra det malede betræk i resten af huset, antagelig ved at være dekoreret. Også oven var fornemmere og bedre end husets øvrige, en treetages vindovn på skiferunderlag: jo flere etager, jo mere varme.

Ved siden af porten havde priorinden køkken og pigeværrelse til gården. Ud til gaden lå inspektørens kontor og portnerens loge. Herfra vogtede han som en anden Cerberus enkefruernes indgang og navnlig udgang, åbnede hovedporten for inspektør og gæster og de to andre porte for handlende med brænde og varer.

Facade de l'Hotel de la Ville de Paris.

Facade du Louvre de Paris, entre le port de la Seine et la Seine.

Facade du Hotel de la Ville de Paris, vue de la Seine.

Genindvielse

Også de Thurahs tilrettelæggelse af selve ombygningen var praktisk, idet enkefruene kunne blive boende, mens den stod på. Først blev det nye hus opført i grundens vestlige ende, dernæst pavillonen. Da håndværkerne nåede det gamle hus, flyttede fruene over i det nye hus, og i 1759 kunne man tage fat på at renovere det 80 år gamle hus indvendigt og lægge mansardtag mage til nybygningens.

Ombygningen varede næsten fire år. Etatsråd Munch døde i juni 1758, og selvom hans svigersøn, borgmester H. C. Hersleb, som nævnt overtog inspektørposten, var der mange detaljer at sætte sig ind i og langvarige forhandlinger med Danske Kancelli, datidens Indenrigsministerium, omkring den dyre byggesag. Oprindeligt skulle byggeriet være helt færdigt inden udgangen af 1759, men det blev udskudt til påske 1760. Laurids de Thurah døde ”natten mellem den 5. og den 6. september 1759, kun 55 år gammel”⁴⁸, og det forsinkede færdiggørelsen med yderligere nogle måneder.

Mikkelsdag 1760 udnævnte Frederik V de 12 nye enkefruer. Nogle uger senere, 15. oktober, var Det Harboeske Enkefruekloster klar til introduktionen af de 12 nye enkefruer og genindvielse for de seks enkefruer, som allerede boede i huset. Det var en højtidelig begivenhed i bedesalen

og, for at få plads til gæster, i priorindens sal. Portneren ringede med klosterets nye klokke – den, der stadig hænger i gården. Der var tale af borgmester Hersleb, med mange henvisninger til den nåde, som kongen havde udvist, og den lykke det var at have et enevældigt styre samt oplæsning af fundats og reglement.

Herefter kunne husets mange beboere gå hver til sit, op eller ned ad brede trapper og ind i lysfyldte rum med nye, sorte ovne. Det hele duftede friskt af godt træ, lak, oliemaling og limfarve. Efterårssolen glimtede i palæfacadens hundereder af ruder og de gyldne bogstaver på marmortavlen over porten: ”Stiftet udi den Hellig Trefoldigheds Navn af Christina Fuiren, sal. Geheimraad Jens Harboes, ved Fundats af 23. November 1735. Opført 1755-60”.

Stiftet udi den
Hellig Treføldigheds Naam
af
Christina Fuurensal: Geheimeraad.
Jens Hårboes,
ved Fundats af 23 Novbr: 1735
Opført 1755-60. 1874

Den tredie ombygning

I 1763 måtte hofbygmester Georg David Anthon ned til Vallø for at besigtige det flade tag på stiftsbygningens pavillon, da der ideligt sivede vand ind. Han slog to fluer med ét smæk: da der var pladsmangel på stiftet, forhøjede han pavillonen med en lav etage og lagde sadeltag på. Tagrygningen nåede kun knækket på sidebygningernes mansardtage, og dermed bevarede han en anelse de Thurahs vekselvirkning mellem højt og lavt. Arbejdet blev udført 1765-66.

Det Harboeske Enkefruekloster havde allerede, kun fem år efter opførelsen, problemer med *siz* pavillontag. I arkivet ligger en usigneret tegning fra 1763, samme år som Anthon's besøg på Vallø og med samme løsning. Bag på den beskrev Hersleb problemet med nedsivende vand og noterede, at det af sparsommelighedsgrunde var nogenlunde løst med en blikrende. Der skete ikke videre, i 10 år sivede regnvand og tøsne ned i bedesal og priorindejlighed.

I juni 1772 måtte Hersleb skrive til kongen, nu Christian VII, at taget over pavillonen var ganske "brøstfældigt og udygtigt". Han foreslog derfor en forhøjelse, hvorved man ville vinde plads og komme af med den fugtighed, der trængte ind i bygningerne fra det flade tag, og bygningen ville få et bedre udseende. Han vedlagde fire tegninger, "sandsynligvis af en håndværksmester",⁴⁹ hvoraf en må have været 1763-tegningen. Der ligger to

andre tegninger i arkivet, henholdsvis tværsnit og opstalt af tagkonstruktioner, usignerede og uden år.⁵⁰ Tværsnittet viser et mansardtag med fronton, mens opstalten viser et kort sadeltag mellem to mansardtage, med balustrade og fronton. Det er imidlertid ikke Det Harboeske Enkefrueklosters, hverken i facon eller motiv, og det kunne se ud som om Hersleb har samlet tegninger fra andre byggerier med henblik på at finde den rigtige løsning. Den fjerde tegning, som måske viste et gennemgående mansardtag, mangler.

Forslag og tegninger blev videresendt til professor i arkitektur, Caspar Friedrich Harsdorff. Han havde tre år før stået for Det Petersenske Jomfruklosters bygning på Amagertorv,⁵¹ men det var nok ikke derfor: han var både hofbygmester og medlem af Overbygningsdirektionen, der skulle godkende alle tegninger til private byggerier.

Det tog kun Harsdorff en uge at svare – med et drøjt hug til de Thurah: ved påbygning af en etage ville pavillonen og sidebygningerne forenes i "en reel facade", idet pavillonen ikke havde "den (...) proportionerte længde" i forhold til dem.⁵² Harsdorff var en generation yngre end de Thurah, der var forankret i barokken, og var sprunget over den korte rokoko direkte til nyklassicismen, og han kunne ikke se noget som helst charmerende ved Det Harboeske Enkefrueklosters livlige, næsten musikalske facade.

Det Harboeske Enkefruekløsters store mansardtag med frontonen, der tidligere havde haft himmelen som baggrund. 200 års kakkellovnsrøg og trafikos gav hele bygningen den samme grågrummede farve, så man indtil renoveringen knapt lagde mærke til den festlige figur med overdådigt løvværk og rocailler.

Efter dette svar approberede kongen forslag og økonomi i begyndelsen af august, og Hersleb og Harsdorff skulle sammen overveje, hvordan ombygningen kunne ske ”på det ziirligste og sparsommeligste” – en standardvending. Det sirligste fremgik af forslaget, mens det sparsommeligste ville være at lade en dygtig håndværkermester stå for udførelsen og ikke en af tidens mest celebre arkitekter. Og det gjorde man måske også – der er ingen tegninger med Harsdorffs navn på, han anerkendte blot det anonyme forslag.

Det ville ikke give nogen mening at forhøje pavillonen uden at ændre taget, hvad Harsdorff ikke kommenterede, men han kan naturligvis mundtligt have foreslået Hersleb at lægge mansardtag over pavillonen i stedet for 1763-tegnings sadeltag. Det er med andre ord en temperamentssag, om man vil tillægge Harsdorff Det Harboeske Enkefrueklosters nuværende udseende, og en smagssag, om man vil rose eller laste ham for det.

Der er ingen afbildninger af enkefrueklosteret fra denne periode og mærkeligt nok ingen brandtaksationer mellem 1758 og 1789. Det kunne ellers blive en dyr affære, hvis brandforsikringen ikke var ajour efter så store forandringer.⁵³ Der er derfor den mulighed, at Stormgade 14 fik sit nuværende udseende i to tempi: pavillonen

blev forhøjet og fik af økonomiske grunde et simpelt, måske endda fladt, tag. Det krævede et minimum af materialer og ændrede ikke væsentligt ved ejendommens værdi. Det nye tag viste sig ikke at fungere og der måtte lægges et nyt, men det var ikke hele taget, der trængte til udskiftning, tagkonstruktionen viser, at mansardtaget over pavillonen er integreret i de to eksisterende.⁵⁴ Det skulle i så fald være sket i 1788, idet taksationen i januar 1789 beskriver én bygningskrop med ”gebrokkent tag”.

I 1789 blev det nødvendigt at akkumulere ny kapital, hvad der kunne tyde på en større udgift. Hersleb var død i 1788 og priorinden anmodede kongen om at overlade enkefrueklosterets direktion til Københavns Magistrat.⁵⁵ Den valgte en drastisk løsning: nyudnævnte enkefruer ville først få hæving to år efter forgængerindens død. De fik ganske vist tag over hovedet og kostpenge, men de var beregnede på én person og hendes tjenestepige, og hævingerne må for manges vedkommende have været nødvendige for at underholde alle de slægtninge, der boede hos dem.

Det Harboeske Enkefruekloster har stået næsten uforandret siden, og på facaden er der kun ændret næsten umærkeligt ved de to sideporte og i overfladebehandlingen. I de følgende ca. 150 år skete forandringerne inden døre og i gården og haven.

Nye interieurer

Gennem mange årtier havde der været slidt hårdt på klosterets indre. Der havde været ind- og udflytninger og mange mennesker i alle rum, børn og gamle havde spist, sovet og ligget syge på trang plads. Træværket var stødt og slidt, pudsen ridset og der skulle ikke meget til at lave en flænge i væggenes stramme lærredsbetræk. Ovnene var gamle. Der var dunkelt i køkkenbygningerne, der begge havde vinduer med grønt glas i blyrammer, og murstensgulvene var slidt hule. Den østlige bygning var nu over 150 år, så det var rigtigt, når den blev omtalt som ”gammel og tarvelig”. Alle bygninger trængte til en ordentlig overhaling.

Engang mellem 1848 og 1863 var der gjort i stand over alt. Der var sat paneler op i alle rum og flere steder blev det gamle lærred overklæbet med moderne papirtapet, der skjulte skader og stivede det af. Papirtapeter var endnu ganske luksuriøst, et par årtier før man begyndte at maskinfremstille dem. Alle rum, også fællesarealerne, var malede med frisk limfarve og de gamle vindovne var udskiftede med moderne jernkakkelojne. Endelig blev der bygget endnu et dobbelt lokum, nu kaldt latrin. Under sæderne var en kasse med fire trin for at skabe højde til tønder, som gennem trælemme ud til gården blev tømt af natmændene.

I den østlige køkkenbygning blev de seks køkkener med hver deres ildsted ombyggede til ni

med to ildsteder. Det virker besynderligt, men det kan hænge sammen med enkefruernes situation: første halvdel af 1800-tallet havde været økonomisk svær, og ikke alle enkefruer havde tjenestepige, hvad der virkelig var en social deroute. Mange af dem havde aldrig før selv lavet mad og det var besværligt at skulle over i sidebygningerne og at pumpe vand, så de fleste gav op og fik maden bragt.⁵⁶ I København var der mange mennesker uden egen husholdning eller eget køkken, og de kunne hente et billigt, varmt måltid i en af de såkaldte spisekældre. Muligvis var der nu kun borde og hylder i de ni køkkener, og to ildsteder var tilstrækkeligt.

Egne køkkener og mere plads

Trods opfriskningen var dagliglivet i klosteret stadig besværligt. Det stod i stadig større kontrast til de gode boliger, som enkefruernes samfundsklasse begyndte at få med den generelle velstandsstigning midt i århundredet. Livsstilen ændrede sig mod det mere private, og i de højere samfundslag var man ikke længere så tæt på hinanden i det daglige som det tidligere havde været skik.

Som nævnt blev hævingerne for nyindflyttede enkefruer nedsat med 40% for at spare op til en større ombygning, og den begyndte i 1874. Arkitekten var stadskonduktøren i København, An-

Brandtaksationerne fortæller om alt mur- og nagelfast i Det Harboeske Enkefruekloster, men ikke noget om indretningen – lysekronen fra Nøstetangen, der er trekvart meter på hver led, har en gang prydet bedesalen.

ton P. Møller, og hans opgave var på én gang at realisere den gamle plan om køkkener inde i hovedbygningen og at skaffe flere beboelsesrum.

Møller begyndte med at inddrage fire rum til gårdsiden i stueetagen og førstesalen og fem på andensalen. De blev delt op med skillevægge, så der blev køkken og pigekammer, hver med et fag vindue, og et spisekammer ved indgangsdøren. Der blev således 13 køkkener, hvoraf det ene på trediesalen og to i stueetagen, indrettede i priorindens tidligere rum, hørte til nye lejligheder på kun ét værelse.

I køkkenerne var der komfurer med jernhætte, men ikke støbejernskomfurer, selvom de holdt deres indtog i disse år. Reglementet 1875 forbød at hugge brænde "på skorstenen", dvs. den murede ildbænk under hættens op til skorste-

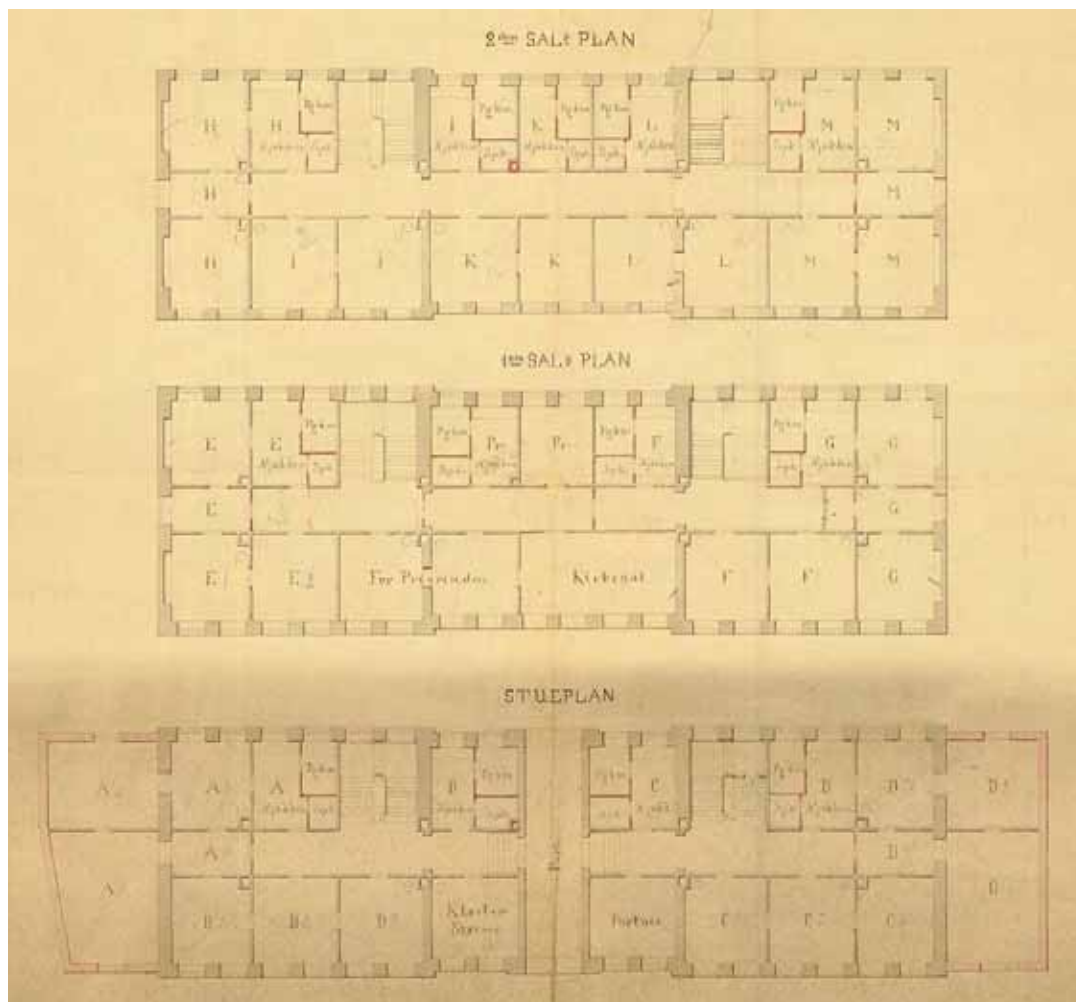
nen. Her fyrede man brænde ind i et hul foran og satte gryderne over et hul i toppen, sådan som man havde gjort i et par hundrede år. En vældig forbedring var rindende vand i alle køkkener, men der var tilsyneladende ikke køkkenvaske, så der skulle bruges baljer, og snavset køkkenvand skulle slås ud i spande og bæres ned i gården.

Kabalen kunne kun gå op ved at vende lejlighederne 90 grader. Hvor de før havde ligget enfilade enten til gården eller til gaden, fik de nu vinduer til begge sider, evt. kun køkkenvindue, men det betød, at flere af enkefruene skulle over korridoren for at komme i deres køkkener og nogle af dem skulle endda krydse trapperummet.

For at skabe et par større lejligheder brugte Møller de to portmure ved hovedbygningens ender på samme måde som Häusser i sin tid havde tænkt sig at bruge muren til gaden: som facade. Portene blev konverterede til tre-fags vinduer og bagved lå to værelser, der indgik i gavllejlighederne.

Bedesalen blev nedlagt i den forstand, at den blev priorindens dagligstue, som hun skulle stille til rådighed for gudstjenesterne, der nu kun fandt sted hver anden søndag.

På loftet blev der opsat luftklosetter, der virkede efter samme princip som nutidens muldtoaletter, blot med savsmuld, seks klosetter til damerne og et særskilt til priorinden. Desuden blev der

Ved den indvendige ombygning i 1874-1875 fik hver lejlighed eget køkken, med spisekammer og pigekammer. De lå alle mod gården, så de enkefruer, der havde lejlighed til gaden, måtte over korridoren – og nogle endda forbi de store trappeskakter.

indlagt gas til belysning af porten, trapperumme-
ne og korridorene, men i lejlighederne og køk-
kenerne måtte enkefruerne fortsat bruge lys i sta-
ger eller de nymodens petroleumslamper.

I gården blev den gamle, østlige køkkenbyg-
ning forkortet med 2/3, så den ikke tog lyset fra
den nye stuelejlighed, og renoveret, blandt andet
med betongulv. Den vestlige bygning blev ne-
drevet og et nyt hus med vaskehus, rullestue og
portnerbolig opført – her blev også indlagt rin-
dende vand. Endelig blev både hovedbygningen
og småbygningerne i gården pudsede med ce-
ment.

Moderne tider

Et halvt århundrede senere, i 1926, havde ver-
den forandret sig fuldstændigt og Det Harboeske
Enkefruekloster var mere ude af trit med tiden
end nogensinde. De selvstændige og til dels sel-
verhørende kvinder, der i fremtiden skulle bo i
enkefrueklosteret, havde ikke tjenestepige, ville
ikke hugge brænde for at lave mad, nøjes med
den ene el-ledning i loftet, der var installeret un-
der petroleumsmangelen under Første Verdens-
krig, og mase op loftet for at benytte et luftkloset,
der skulle deles med tre-fire andre.

Direktionen for enkefrueklosteret, dvs. borg-
mesteren for Magistratens 1. Afdeling, skulle sta-
dig spørge kongen om alle forandringer og borg-

mester Ernst Kaper foreslog en række ændringer
og besparelser for at samle kapital til en større
indvendig renovering. Hævningerne skulle indtil
videre bortfalde ved indflytning, ligesom priorin-
dens ekstra beløb til lys og varme. Der skulle ikke
længere lønnes en præst. Ledige lejligheder skul-
le udlejes, dvs. at klosteret ikke skulle betale hæ-
vinger, men tværtimod fik lejeindtægter. Det slog
ikke til, så der blev optaget et større lån, som dog
snart blev indfriet: i 1929 blev halvdelen af grun-
den – hele den store have – solgt til Conferentz-
råd Mundts Stiftelse, i dag Siersteds Stiftelse, der
også var bestyret af Magistraten.

Ved ombygningen skulle der skabes tre-seks
lejligheder mere, og for ikke at tage rum fra en-
kefruerne, skulle det ske efterhånden som de
faldt bort.

Som arkitekt valgte borgmesteren sin slægt-
ning Aage Rafn, der var en af tidens mest loven-
de. Han havde som helt ung været på Anton Ros-
sens tegnestue sammen med Kay Fisker, Einar
Dyggve og Tyge Hvass, der alle var påvirkede af
tidens internationale strømninger – den sidste
tegnede den stramme, dengang hypermoderne
stiftelse i det gamle klosters have. Rafn selv hav-
de netop været med til at tegne Politigården,
men stod i skyggen af **koryfæen** Hack Kamp-
mann – i dag regnes han for hovedarkitekten.
Rafn vendte lejlighederne én gang til, så de kom

Arkitekten Aage Rafns køkkenmodul med gasblus, en lille vask og terrazzobordplade – der var endnu bevaret et enkelt, da Realea A/S begyndte renoveringen i 2006

Farvet stadig mørkere af den voldsomme, gennemkørende trafik i Stormgade, i ét med gadens andre høje huse og med en port, der kun sjældent gik op, sank Det Harboeske Enkefruekloster hen i anonymitet – og efterhånden også i knæ.

til at ligge enten til gården eller til gaden. Kun i gavlene i stueetagen og på andensalen var de gennemgående. Et rum i hver lejlighed blev delt op med skillevægge parallelt med korridoren og indrettet med en lille entré, W.C.-rum, indbyggede skabe, mens resten af rummet var køkken. Hertil tegnede Rafn et køkkenmodul à la amerikansk køkken, med gasblus, vask og terrazzobordplade, under- og sideskabe. Der blev skaffet lys – eller fornemmelsen af lys – mellem de lidt kringlede smårum med glaspartier i skillevæggene og glas i dørene. Også ind til gavllejlighederne kom der gråmalede døre med glaspartier foran de rum, der engang havde været enden af korridorerne – forskelligt udformede

for hver etage. Desuden blev der indlagt elektricitet overalt, og Det Harboeske Enkefruekloster var formentlig et af de sidste steder i København, der fik det. Da Aage Rafn var færdig, havde han givet det gamle hus et pift art déco af den retning, der tager barok-elementer op, og derfor var moderniseringen i harmoni med det gamle hus.

Omtrent samtidig med denne sidste ombygning blev den nye stiftsbygning opført i haven, og da den stod færdig i 1931 kunne enkefrueklosteret trække på dens moderne faciliteter: centralvarmanlæg og dermed varmt vand i hanerne, fra rør under gården, samt baderum og vaskekælder. Til gengæld mistede Det Harboeske Enkefruekloster sin store have og lyset til gårdsiden og fik, da det ombyggede Nationalmuseums monumentale Stormgade-facade stod færdig, også mindre lys til gadesiden.

Farvet stadig mørkere af den voldsomme, gennemkørende trafik i Stormgade, i ét med gadens andre høje huse og med en port, der kun sjældent gik op, fordi der nu kun boede 18 mennesker i det store hus, sank Det Harboeske Enkefruekloster hen i anonymitet – og efterhånden også i knæ. Efter Realea A/S' store restaurering 2006-2008 er huset vågnet igen, og klædt i sine originale farver kan det fortælle over 300 års københavnerhistorie.

Restaureringen af Det Harboeske Enkefruekloster

Af Jens Andrew Baumann,
Erik Einar Holms Tegnestue

Det første møde med huset

Det Harboeske Enkefruekloster i Stormgade har i flere hundrede år udgjort en levende del af byen. Bygningen har gennemgået perioder med stilstand og epoker med store forandringer, men den har "altid" været der på sin plads i bylivet.

Mit første indtryk af huset var overvældende. Støj og liv i Stormgade, adgang gennem en slidt port fra gaden, og pludselig var man så et nyt sted, som i en anden verden – nærmest en forgangen tid. Det var en verden præget af synlige spor, af århundreders opsparede bygningsskavanker, men også et univers, hvor hvert rum og hver bygningsdel bar på en erindring om ejendommens tidligere liv. Nogle bygninger suger førstegangsbetragteren til sig og deler generøst ud af sin fortid. Det Harboeske Enkefruekloster er sådan et hus.

Det restaureringsfaglige udgangspunkt

Stikket fra 1764 viser en statelig bygning, der er klart præget af senbarokke bygningstræk. Den mellemste bygningskrop, der oprindeligt er udført med fladt tag, forhøjede arkitekten C.F. Harsdorff i slutningen af 1700-tallet. Siden da har bygningen udadtil fremstået stort set uændret, mens kvarteret og byen har forandret sig radikalt.

Husets indre og grunden bag gadefacaden har derimod ændret sig løbende. Omkring 1870 blev

en større indvendig istandsættelse og fornyelse gennemført. I årene 1924-26 blev klosterets indre endnu en gang fornyet. Bagtil – skjult fra gaden – skete der store forandringer, ikke mindst ved opførelsen af den Sierstedeske Stiftelse i 1931.

At restaurere, istandsætte og forny en bygning som Det Harboeske Enkefruekloster med udgangspunkt i det vedligeholdelsesstadium, som vi mødte i 2006, da restaureringen startede, er en utrolig stor opgave. I virkeligheden en betydelig større opgave, end man kan forestille sig, når man lige er kommet indenfor porten, hvor idyllen og det første pittoreske indtryk stadig dominerer.

Der findes groft sagt tre former for restaurering: den stilfærdige restaurering, hvor bygningen er autentisk, velbevaret og velholdt, og hvor man primært søger at bevare og præservere; den meget vidtrækkende, hvor en ejendoms oprindelige formål konverteres fuldstændigt; og så findes der et scenarie, hvor det i al enkelthed handler om at bevare husets liv – både de tidligere og det fremtidige liv. Da de indledende undersøgelser og de tidlige bygningsarbejder blev igangsat, viste Det Harboeske Enkefruekloster sig at tilhøre den sidste gruppe. Ikke blot var der behov for en række meget omfattende, tekniske indgreb som bl.a. nye vand- varme- og elinstallationer, der var også behov for at forny bygningens funktionelle holdbarhed. Verden udenfor

*Det Harboeske
Enkefruekloster efter
Erik Pontoppidan:
Det danske atlas II, 1764.*

var endnu en gang løbet fra Det Harboeske Enkefruekloster.

Det har været Realeas overordnede ønske, at restaureringen ubetinget skulle sikre bygningens historiske værdier bedst muligt. Det er sket ud fra det udgangspunkt, at den historiske ejendoms fremtid bedst sikres ved at lade den gennemgå en tidssvarende udvikling, så huset efter restaureringen fremstår moderne, funktionelt velfungerende og æstetisk indbydende.

En række tekniske skavanker synes imidlertid at have fulgt bygningen gennem dens levetid. Bl.a. er den vestlige del af ejendommen placeret oven på gammel havbund, uden at der er udført tilstrækkelig fundamentering. Dette skæbnesvangre forhold for huset er gennem tiden forstærket ved, at det gamle fundament, som består af slyngværk og egetræspæle, delvist er rådnet. I april 2006 var tiden kommet, hvor løsninger med en lang holdbarhed måtte søges.

I den indledende fase af den gennemgribende restaurering blev der lagt stor vægt på at opbygge et størst muligt kendskab til bygningen. Til dens fortid, til de aktuelle bygningsmæssige problemstillinger, til dens beboere – både de levende og de, der hører fortiden til. Formålet har været at opbygge en fælles basisviden for alle sagens deltagere som et optimalt grundlag for at træffe væsentlige projektbeslutninger. Det viste sig at

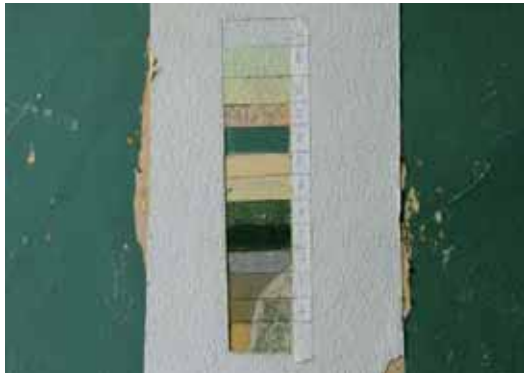
være en god investering, for blandt alle sagens parter har der været stor enighed om, hvorledes restaureringen skulle forløbe.

I arkiverne, Københavns Stadsarkiv, Københavns Bymuseum, Rigsarkivet, Landsarkivet og Samlingen af arkitekturtegninger er historiske tegninger, fotos og dokumenter fundet frem. På Landsarkivet er alle brandtaksationer blevet eftersøgt. Brandtaksationer er blevet udført som forsikringsvurderinger i forbindelse med ændringer af ejendommen. Det har derfor været muligt at følge klosterets udvikling gennem ca. 150 år, fra 1758 og frem til 1874. Også historiske fotos og tidligere litteratur har medvirket til at kaste lys over bygningshistorien.

På det bygningsmæssige plan har vi gennemført en grundig registrering af alle husets rum, af facaderne, af tag og tagkonstruktion og installationer. Der er gennemført særskilte undersøgelser af fundamenter, geotekniske forhold, TV-inspektion af kloak, undersøgelse for indhold af blyhvid i de historiske malinger, af råd- og svampeskader, af asbestforekomster m.v.

Til denne lange liste af forundersøgelser kan man lakonisk tilføje, at vi alle alligevel blev snydt af huset i den sidste ende; i udførelsesfasen dukkede et væld af skjulte skader op.

Det er en lidt banal, men dog uomgængelig sandhed, at bygninger består, mens vi mennesker

Konservator Nel Dam på jagt efter fortidens farver i et af trapperummene. Øverst tv. en afdækket farvetrappe fra en af lejlighederne.

Øverst th. en farvetrappe på en trappemægler i det vestlige trapperum.

Trapperne blev pakket grundigt ind i hele byggeperioden, da alt daglig færdsel og en stor del af materialetransporten foregik via de to smukke gamle trapper. Da afdækningen blev fjernet, stod de mørke fernispatinerede gulvflader lykkeligtvis uskadede (jf. foto s. 105, trappen inden restaurering).

forgår. At medvirke til at restaurere en ejendom som Det Harboeske Enkefruekloster er som at deltage i en stafet: man får kortvarigt overdraget en depeche med den forpligtigelse, at man må udvise omtanke og ansvarlighed over for bygningen, dens historie og fremtid. Man må påse, at huset gives videre til kommende generationer med rettidig omhu.

Det har derfor været et fælles ønske hos alle, at klosteret, også efter restaureringen, skulle have lov til at beholde sine små særpræg og sine tilføjelser – både de planlagte og de mere tilfældige.

Med dette in mente har bygherren, håndværkerne og rådgiverne løst opgaven i tæt samarbejde. Det har været en fantastisk spændende proces at deltage i. En stor del af rådgivningen har fundet sted på byggepladsen, hvor stemningen altid har været meget engageret og medlevende.

Historik, bygningsarkæologi og fornyelse

Ved projektets tidlige start udførte vi et mindre skrift, "Det Harboeske Enkefruekloster – Historik, Bygningsarkæologi & Fornyelse". Baggrunden for dette skrift var vores ønske om at sætte den restaureringsfaglige debat om projektet i faste rammer. Det er utrolig vigtigt, at bygherre, rådgivere og fredningsmyndigheder i den tidlige fase gennemfører en åben drøftelse om ejendommens

fremtid. Drøftelserne må i udgangspunkt gerne være ret vidtløftige – formålet er netop at kortlægge alle muligheder i forhold til bygningens tidligere livslinje.

I skriftet indgår en kort historisk introduktion til bygningen, en række historiske rekonstruktionsplaner, der er koblet på bygningens vigtigste udviklingsår, en "værdianalyse", der definerer hvilke eksisterende bygningselementer, der er umistelige i den forstand, at de bør bevares for eftertiden, en "konsekvensanalyse", der forklarer de eksakte fysiske omkostninger, en given fornyelsesplan vil have for bygningen, og de kulturhistoriske værdier, en konkret restaureringsholdning og uddybninger af restaureringens "fokusområder". Af disse elementer er det styrende element naturligvis den udtrykte restaureringsholdning. At formulere en restaureringsholdning er ikke i sig selv en garanti for et godt resultat. Men det er en rigtig god start på processen, at alle er enige om, hvor bygningens egentlige kvaliteter er placeret, hvilke bygningsdele, man godt kan undvære, og hvilke fælles mål, man sigter efter.

Udførelsesprocessen blev kendetegnet ved, at de uforudsete udgifter voksede kraftigt. I forbindelse med de valg og fravalg, der uundgåeligt indgår i den proces, har det været af stor betydning at kunne gå tilbage til udgangspunktet.

Restaureringsholdning for Det Harboeske Enkefruekloster

- At løse den samlede istandsættelse med baggrund i en indgående analyse af bygningen og dens historie. Restaureringen har til hensigt at tilgodese, at Det Harboeske Enkefrueklosters kulturhistoriske værdier ikke forringes.
- Udgangspunktet er at sikre den mindre bolig af høj kvalitet. At fastholde det enkle og spartanske er meget væsentligt. Inden for de eksisterende rammer - og med respekt for de kulturhistoriske værdier - etableres tidssvarende boliger med faciliteter som f.eks. tekniske installationer, eget køkken og bad/toilet.
- At sikre, at restaureringen illustrerer en optimal afvejning af bevaringshensyn, funktionalitet og arkitektonisk kvalitet. De rige arkitektoniske kvaliteter skal bevares uantastet.
- Restaureringen gennemføres ud fra en proceshistorisk vinkel. Herved forstås, at alle væsentlige bygningshistoriske spor søges bevaret som ligeværdige. Det er dog væsentligt at påpege, at istandsættelsen på ingen måde sigter mod en historisk tilbageførelse af bygningen. Alle de tidligere ombygninger har skabt kvaliteter, der er værd at bevare.
- At indarbejde nye funktioner/bygningsdele indenfor rammerne af bygningens eksisterende disponering og infrastruktur. Nye arkitektoniske løsninger skal have rammer, så de kan tilpasses en eksisterende forskellighed.
- Nye indgreb skal udføres med en konsekvens, der reflekterer troen på, at vor tid kan tilbyde kvaliteter, der kan hamle op med fortidens bygningsdetaljer.
- Alle nye dele bør besidde en materiale- og håndværksmæssig kvalitet, der afspejler såvel bygningens overordnede djærighed som de forfinede detaljer, der kan iagttages.
- Indbygningen af ny teknik skal ikke udføres på trods af, men derimod i takt med bygningen.

Udviklingshistorie – fortid, nutid og fremtid

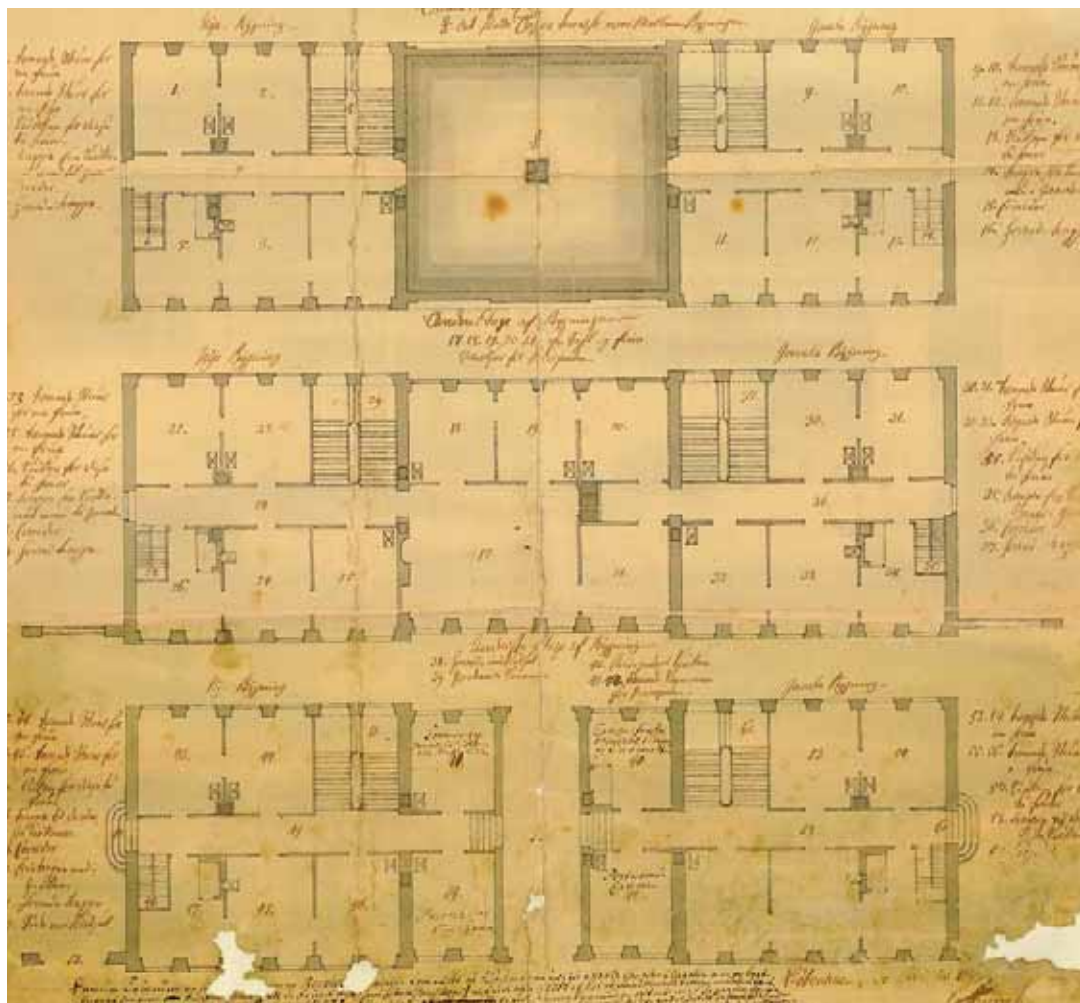
Opsætningen af de historiske rekonstruktionsplaner er et vigtigt redskab i skitseringsprocessen. Groft sagt kan bygningens udviklingshistorie inddeles i tre hovedfaser:

- Den tidlige bygning, hvorfra meget få synlige vidnesbyrd er bevaret, samt det første gårdanlæg i Stormgade 14, kendt fra generalbygmeister Elias David Häussers tegninger fra 1741.
- Ombygningerne, 1756-1760 (Laurids de Thurah) og 1788 (muligvis C.F. Harsdorff), hvor bygnings nuværende fremtræden fødes og færdiggøres.
- Ombygningerne, 1875 og 1926, ved stadskonduktør Anton P. Møller og Aage Rafn. Det fælles formål med disse ombygninger var at modernisere bygningen, så lejlighederne funktionelt kunne leve op til datidens krav til komfort.

I en restaurering er der noget sært dragende over at søge tilbage i historien, at efterspørge bygnings "belle époque", dvs. at definere præcist, hvornår en ejendom var på sit absolutte arkitektoniske højdepunkt og i bedst mulig overensstemmelse med sit arkitektoniske ideal.

Set i det lys virker den bygning, som Laurids de Thurah efterlod til eftertiden, som den arkitektonisk mest helstøbte. Den er i god overensstemmelse med sit barokke ophav, bevægelig og meget musikalsk i sit udtryk. Planen er også klar og næsten skematisk i sin entydige enkelhed: en række ensidigt orienterede værelser med en mellemliggende gang til fordeling af damerne. Gangen belyses med dagslys i enderne. Alt går på en måde op i en fin enhed. Tegningen, dateret d. 22. november 1754, kunne udmærket gå for at være en læretegning i projektering af en barok byejeendom.

Har den aktuelt gennemførte restaurering så givet os Laurids de Thurahs smukke barokhus tilbage? Svaret er nej. En sådan rekonstruktion ville nemlig have medført, at hele 1800-tallets historie i bygningen var gået tabt. Set ud fra den proceshistoriske synsvinkel, der har været den fremherskende restaureringsmæssige tilgang i Danmark de seneste 100 år, ville en sådan tilbageføring ikke virke troværdig. Det er netop er denne tilgangs særkende at respektere de historiske tilføjelser. Ombygningerne i 1875 og 1926 forbrød sig ganske vist mod barokplanen. Indretningen af lejlighederne på tværs af den klare struktur med en mellemliggende gang og de ensidigt vendte værelser virker ikke ideel. Der er tale om et afgørende brud med en oprindelig arkitektonisk tanke,

Plantegningen, dateret d. 22. november 1754. Bemærk de to stadigt eksisterende hovedtrapper. Plantegningerne viser, at store dele af bygningens oprindelige kerne stadig er velbevaret. En væsentlig forskel er dog, at den tidligere besed, nu festsalen, tidligere inddrog en del af det nuværende gangareal. Nu om dage er gangen blevet gennemgående.

men samtidigt følger de senere ombygninger også en række nye kvaliteter til Det Harboeske Enkefruekloster. Ved at bevare disse indlæg i den historiske udvikling respekteres periodens proceshistoriske bidrag.

Kortlægningen af de forskellige lag i bygningens historie er sket for at få de forskellige tidsperioders præg til at indgå i en ny harmonisk helhed. Nu er der så kommet et nyt lag til. Laget hedder ”Restaurering, 2006-2008”. Man kan kalde det ”en nyskabt helhed”. Og herfra er det tid til at give stafetten videre.

Historiske bygningsværdier og moderniseret funktionalitet

I lighed med de senere ombygninger har den aktuelle restaurering også haft til hensigt at opdatere Det Harboeske Enkefruekloster for at sikre, at bygningens funktionalitet kom på omgangshøjde med de nutidige krav til boliger. Herved opstår skismaet mellem bevaring og funktion, den konstante skelnen mellem valg og fravalg. Da det har været hensigten, at restaureringen i ordets egentlige forstand skulle være bevarende, har introduktionen af nye el-installationer, nyt varmesystem, nye køkkener og nye badeværelser, brandsikring m.v. voldt nogle hovedbrud. Især fordi udviklingen siden Rafns ombygning i 1926 ikke har medvirket til at minimere det fysiske omfang af disse elementer.

Og så var svaret på mange måder alligevel ret indlysende. En lang række af rummene i Det Harboeske Enkefruekloster har hverken ændret form eller funktion, siden 1700-tallets stiftelse trådte i karakter. Det kunne derfor ikke komme på tale at indrette badeværelser eller store samtalekøkkener i disse meget velbevarede rum. Ved en analyse i registreringsfasen var det ret overskueligt at dokumentere, at de nye funktioner, køkkener og badeværelser, mest naturligt hørte til i de rumkerner, hvor Aage Rafn allerede i 1926 havde placeret dem. Herved kunne man i størst muligt omfang undgå at pille unødigt i bygningens 1700-tals-struktur.

Desværre betød det dog også, at store dele af Aage Rafns smukke nyklassicistiske tilføjelser fra 1926 nu er forsvundet fra bygningen.

Der er mange måder at restaurere en ejendom på, som allerede har huset så mange generationer, at det nærmest i sig selv er blevet tidløst. Man afkoder naturligvis bygningens tekniske skavanker: hvorfor revner murene, hvorfor sætter taget sig, osv. Samtidig sætter man sig grundigt ind i ejendommens historie, idet man herved håber at opnå en grundlæggende forståelse for de forskellige tidslag, man støder på. Der er tale om nøgterne iagttagelser, hvor man på forhånd forsøger at parkere enhver forudindtagelse, man måtte have. Udfordringen er at mindske smags-

dommerriet, så de efterfølgende arkitektoniske beslutninger med en vis konsekvens agerer med og ikke mod huset.

Og så er der beboerne, den generation af beboere, der befolker huset, når alle de professionelle melder deres ankomst. Beboerne i Stormgade, de 15 damer, har været væsentlige medspillere i processen. Ved første øjekast ser man naturligvis husets revner, man kan læse sig frem til vigtige historiske stamdata, men at forstå den levevis og det sociale hierarki, der herskede i huset, var straks sværere. Gennem registreringsrunder, hvor alle 15 lejligheder blev gennemgået to gange, lærte jeg dog en hel del om den side af sagen.

Livet i bygningen, da rådgiverne ”trængte ind”, var præget af, at man kendte hinanden – ret godt endda. Skellet mellem offentlige, semiofentlige og private arealer placerede sig anderledes, end man normalt oplever i københavnske etageejendomme. I mange tilfælde indgik gangarealerne uden for lejlighedernes hoveddør som et forareal til den private beboelse.

I løbet af registreringsfasen blev der taget billeder, registreret revner og overflader, men der blev også drukket kaffe, fortalt historier, og der blev afholdt en række indledende underhåndsforhandlinger om de kommende restaureringsarbejder. Det er sjældent kedeligt at være restaureringsar-

kitekt, men i Stormgade har det i perioder været rigtig underholdende.

Damerne har oftest fremhævet en stor glæde ved at være en del af den fremtidssikring, som restaureringen udgør. I 2006 præsenterede Peter Cederfeld, adm. direktør for Realea, og undertegnede, som repræsentant for rådgivergruppen, de første skitser af den nye indretning ved et beboelsesmøde. Der udtryktes generelt stor begejstring, men forslaget til placering og indretning af køkkenerne og spisepladserne medførte en hård kritik fra damerne.

I forslaget havde vi placeret entrérum, badeværelse, køkken og installationsskakt i én rumkerne. Det blev lidt trangt, men det gik. Spisepladsen var henvist til stuen, og dét var ikke populært blandt beboerne. Derfor gik bygherren og rådgiverne i tænkeboks og vendte ved et efterfølgende beboermøde tilbage med et forslag, hvor entrérummet udgik, så man i nu stedet går direkte fra trapperum/gangareal ind i den private beboelse. Og så er der placeret en mindre spiseplads i direkte forbindelse med køkkenet.

Det skridt høstede vi meget ros for, fordi det svarer til den måde, man lever sammen i klosteret på.

Bygningen – inden restaureringen

Ét er baggrunden for restaureringen og udformningen af det holdningsgrundlag, der i processen har ageret som baggrundstæppe for de beslutninger, der er blevet truffet. Men i sidste ende er det naturligvis bygningen og selve restaureringsarbejderne, der er de væsentlige elementer.

Det Harboeske Enkefruekloster er en bygning på 18 grundmurede vinduesfag i tre etager med kælder. Kælderen er delt i to dele, idet der ikke er kælder under portgennemkørslen.

Set udefra er de seks midterste fag trukket tilbage, mens de to midterste af disse med porten springer let frem i en midtrisalit. Dette træk er en reminiscens fra 1754-udgaven af bygningen, hvor der kun var tag på de to hjørnepavilloner, mens midterpartiet var dækket af en flad terrasse. Den oprindelige tredeling kan i øvrigt stadig ses på loftet i bygningens tagkonstruktion, hvor de gamle gratspær stadig markerer pavillonernes oprindelige hjørner. Mellembygningens tag er tydeligvis et isat tag, der er spændt ud mellem to oprindelige tagkonstruktioner.

Bygningen er funderet på pæle. Et traditionelt slyngværk hviler på egetræspæle. Under udgravningsarbejderne viste det sig, at der er syldstene i op til tre lag under klosteret. En del af bygningen blev efterfunderet i 1950'erne og igen i 1980'erne. Ejendommens sokkel er udført i henholdsvis sandsten og granit.

Ydermurenes tykkelse svinger mellem 45-56 cm. Murene er tyndest på 2. etage, hvor alt murværk trapper ind. Loftshøjden på 2. etage er 50 cm lavere end den tilsvarende loftshøjde i stueplan og på 1. sal.

Vinduerne har murede og pudsede indfatninger, bortset fra midtrisalitten, hvor de originale sandstensindfatninger omkring vinduerne og porten er bevarede. Der er 74 vinduer, hvoraf 18 er kældervinduer på gård- og gadeside. Vinduerne mod gaden er fir-rammede klassicistiske vinduer. Der er tidligere foretaget udlusninger i sidekarmene, som vidner om, at tværposten oprindeligt har siddet lavere end i dag. Karmene kan regnes tilbage til Thurahs tid, mens rammer og lodposte er fornyet på et senere tidspunkt. I de to nederste etager mod gården er de senbarokke korspostvinduer bevaret, som fir-rammede vinduer med seks ruder i hver ramme.

Trods det, at bygningens aner stammer fra barokkens lidt tunge udtryk, viser facadetegningerne, at facaderne er meget lette og elegante i deres udtryk. Der er lethed over for tyngde, og de mange taktfaste vinduer giver bygningen en egen musikalsk rytme.

Indgangen i midten er prydet med en rigt profileret trefløjet fyldningsport. Gesimsen er muret og pudset. Bygningen er forsynet med et afvalmet manzardtag dækket med røde tegl, hvilket er

endnu et typisk baroktræk. Tagkonstruktionen er opbygget med hanebåndsspær og to langsgående tagstole. Tømmeret er tilhugget og stammer fra 1700-tallet. Der er ingen langsgående tagstol over den midterste tredjedel af bygningen (den forhøjede bygningsdel).

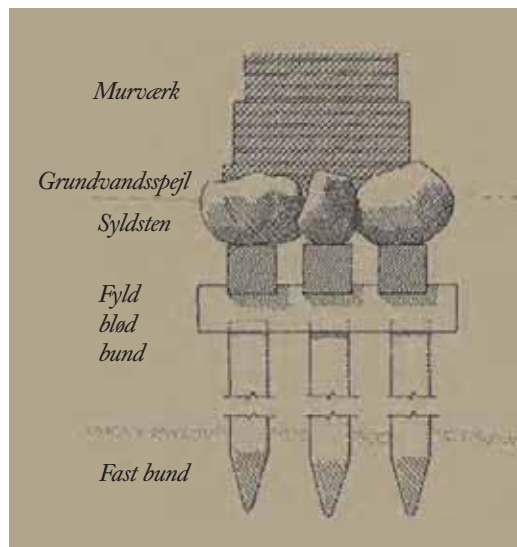
Det hvælvede portrum er brostensbelagt og har indgangsdøre til de to trappeopgange. Portrumets vægge er forsynet med gamle navnetavler.

Etageadskillelserne består af træbjælkelag, som har forskalling, rør og puds på undersiden og er belagt med gulvbrædder på oversiden. De oprindelige skillevægge er af bindingsværk.

De to hovedtrapper er toløbstrapper. Underløbene er pudsede med trukne profiler langs væggene. Balusterværket er karakteristisk for rokoko-en. Trindhøjden er lille, ca. 15 cm, hvilket var typisk for trapper på denne tid.

Som nævnt er der en opdelt kælder under henholdsvis de otte østlige og de otte vestlige fag, der begge er opdelt i mindre rum med synlige bjælke- og søjlekonstruktioner. Bjælke- og søjlekonstruktionen i den ældste pavillion er 26 x 26 cm og i den nyeste 28 x 28 cm. Ved starten af restaureringen var rumhøjden i kælderen ca. 170 cm. Gulvene er støbte og murværket pudset og kalket. Rumhøjden er i dag øget til ca. 190 cm.

Ved overgangen mellem projekterings- og udførelsesstadiet foretog vi to af de vigtigste under-

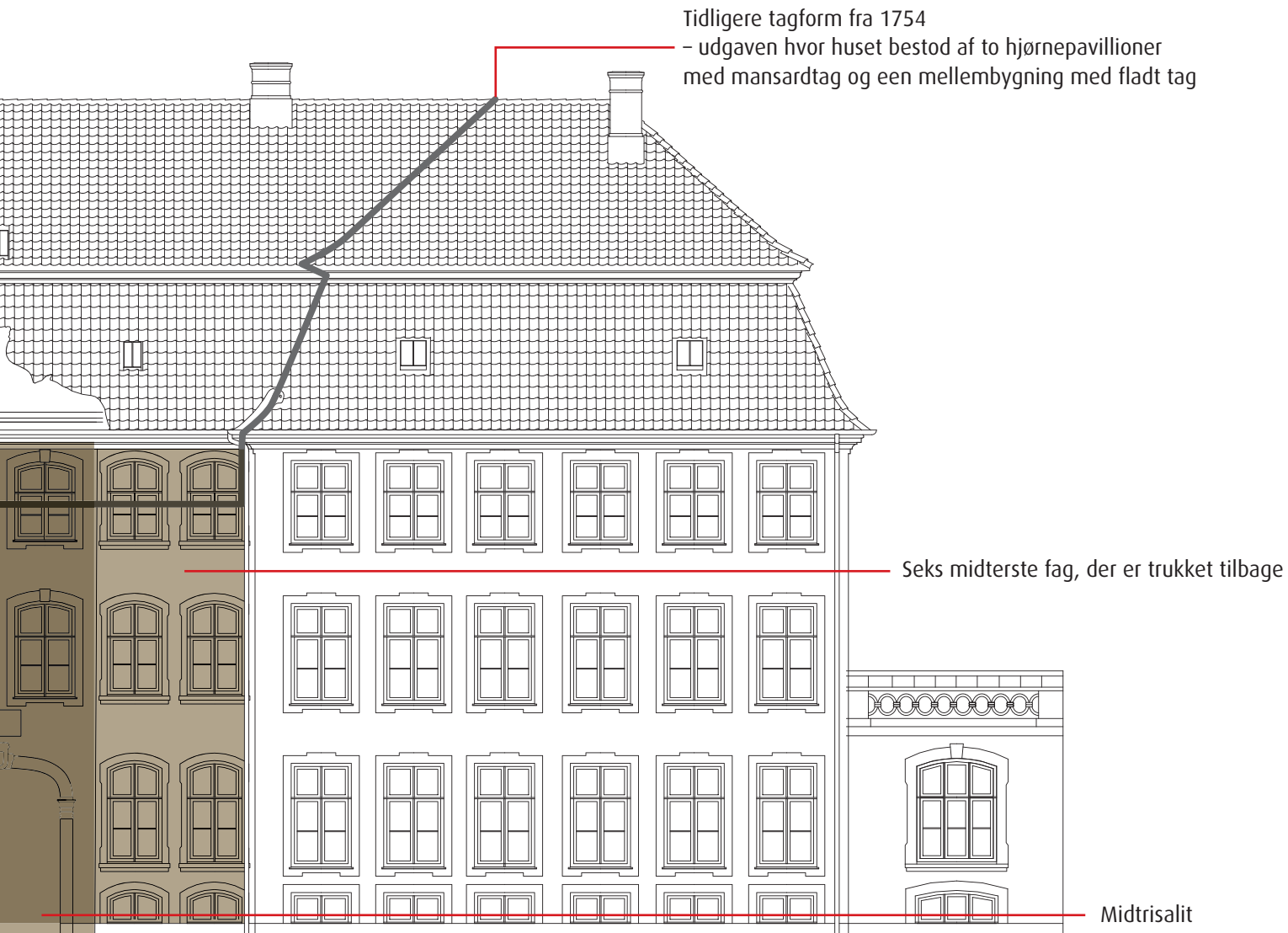
Tegningen er lavet af arkitekt Jens Chr. Varming til en publikation af Jens Brendstrup fra COWi udført for daværende Boligministeriet.

søgelse. Nationalmuseets Bevaringsafdeling blev bedt om at udføre en bygningsarkæologisk undersøgelse af tidligere eksteriøre farvesætninger, og Københavns Bymuseum udførte en række arkæologiske undersøgelser i forbindelse med de første gravearbejder på grunden og i kælderen.

Tidligere, i 2001, foretog en række studerende fra Kunstakademiets Arkitektskole en række opmålinger i bygningen suppleret med farvearkæologiske undersøgelser af de indvendige overflader. Nationalmuseets primære konklusion var, at huset tidligere, mod gaden, har fremtrådt i lyse

Det Harboeske Enkefruekloster

farvenuancer, i en lysgrå kalk med hvidgrålige vinduer. Mod gården derimod har facaden tidligere været kalket rød, mens vinduerne også har været hvidgrålige på gårdsiden. Den røde facadekalk menes at udgøre den oprindelige farvesætning. Porten mod Stormgade har oprindeligt været malet i en mørkebrun farvenuance. Senere blev porten malet grøn af tre omgange.

De farvearkæologiske undersøgelser af et historisk hus som Det Harboeske Enkefruekloster udgør en væsentlig del af fortællingen om det liv, der tidligere har været levet i klosteret. Navnlig de undersøgelser, der er udført på træværket forskellige steder i bygningen, og de undersøgelser, der er udført på væggene, har medvirket til at danne et komplet indtryk af forskellige farvesætninger i bygningens historie.

I de senere år har mange formodentlig passeret ejendommen uden rigtigt at lægge mærke til den. Gadefacaden har fremstået mørk og dyster, præget af at bygningen ikke har været underlagt stort vedligehold eller væsentlige ombygninger siden Aage Rafns ombygning i årene 1924-26. Det, man primært har hæftet sig ved, har været forfaldet.

De indledende bygningsundersøgelser dokumenterede, hvad det blotte øje kunne se. Da restaureringsarbejderne gik i gang, var bygningens tilstand dårlig. Taget var utæt flere steder, og der

var mange revnede tagsten. Undersiden af tagstenene var understrøget med cementmørtel. Understrygningen manglede og var blevet erstattet af en bygningsskum. Plankegulvene på loftet, der blev brugt til pulterrum, var mange steder ødelagt af vand, der var løbet fra utætte tagvinduer. Nærmere undersøgelser dokumenterede, at flere råd- og svampeskader i tagkonstruktionerne skulle udbedres. I kælderen så vi en lang række sætningskader i murværket.

Facaden mod Stormgade fremtrådte meget tilsmudset, med kraftige sætningsrevner og et utal af tidligere udførte pudsreparationer med vidt forskellige materialer. Også på gårdfacaden var der markante sætningsrevner som tegn på mange års bevægelser i mødet mellem fundamenter og undergrund.

Husets vinduer var kraftigt nedbrudte af rådanreb. Vinduerne var nogle steder suppleret med forskellige typer af forsatsrammer, der i varierende grad skærmede mod den kraftige trafikstøj fra Stormgade.

Bygningens installationer fungerede, men var slet ikke tidssvarende. Det var køkkener og badeværelser fra ombygningen i 1924-26 heller ikke. De smukke historicerende køkkenmøbler, som Aage Rafn introducerede i 1924-26, var enten kraftigt ombyggede eller helt forsvundet ud af lejlighederne.

*Fra loftsrummet.
Før restaureringen.*

Restaureringen 2006-2008

Arbejdet med Det Harboeske Enkefruekloster har både handlet om restaureringen og fornyelsen af de meget store bygningslementer. Herudover har der været en omfattende pilotering af kælderen, istandsættelsen af et kraftigt rådskadet bjælkelag mellem kælderen og stueetagen, udførelsen af nye el- og VVS-installationer, en generel istandsættelse af lofter, gulve og vægge, facaderens istandsættelse samt en meget omfattende udbedring og fornyelse af tag og tagkonstruktion.

Men restaureringen har også omfattet de mange små detaljer, der har så uendelig stor betydning for evnen til at bevare fortællingen om det forgangne liv i huset; bevaring af gamle dør-greb og dørskilte, bevaringen af originalt grønligt trukket glas fra 1800-tallet og bevaringen af den specielle fernisoverflade, der giver lige netop den smukke stemning i trapperummet, som var så betagende ved den første visit i bygningen. Vi har også søgt at bevare de gamle træpaneler og trælysninger, de skævheder og sætninger, som tidens tand har tilføjet, og – sværest af alt – den grundstemning, der herskede i bygningen, da restaureringsprocessen gik i gang.

At bevare en bygningsdel i teknisk forstand kan være kompliceret eller dyrt, men kan med fornøden indsats gennemføres. Derimod at føre en bygningsstemning – eller bevare stedets ”genius loci”, som arkitekturteoretikeren Christian

Norbert Schultz tidligere har udtrykt det – frelst igennem en omfattende restaurering er til stadighed som at balancere på et knivsæg. Nogle gange, når det er gået galt, overgår man til medicinske termer; operationen lykkedes, men patienten døde.

Det ville vi for enhver pris undgå i Stormgade 14. Det er forhåbningen, at bygningen, ved overgangen til den næste 100-års periode, fremstår tættest muligt på sit gamle jeg og markant styrket i forhold til de prøvelser, en ærværdig ældre kan blive udsat for.

Piloteringsarbejder i kælderen

I sommeren 2007 gik restaureringsarbejderne i gang. De komplicerede efterfunderingsarbejder af bygningen i kælderen var den første store opgave.

I ældre tid lå Københavns havlinje betydeligt længere inde, end tilfældet er i dag. Det, der i dag er Stormgade, lå således ved overgangen mellem by og vand. Den vestligste front af ejendommen, som er den, der ligger mod Vester Voldgade, er placeret på opfyldt havbund. Da Det Harboeske Enkefruekloster blev udbygget i 1700-tallet, var man ikke godt bekendt med dette forhold. Man opførte helt fra begyndelsen en bygning med indbyggede problemer. Disse markerede sig ved restaureringens indledning i 2006 ved en række

*Fra trapperummet.
Før restaureringen.*

Det typiske fundament fra 1700-tallet består af syldsten, der ofte er stablet i flere lag.

I kælderen fandt man syldsten i varierende størrelser, nogle med en diameter på op til 1 meter.

Gennemførelsen af piloteringsarbejdet under kælderen, hvor der blev nedpresset næsten 200 stk. betonpæle under klosteret for at sikre huset. Bygningen bruges som modvægt til at presse pælene ned i undergrunden. Efter sigende skal man stoppe med at presse, når murværket giver lyd fra sig.

meget markante revnedannelser udenpå og indeni bygningen. Enkelte steder var der sætninger på 10-12 cm fordelt over få meter.

Det typiske fundament fra 1700-tallet består af syldsten (kampesten). Afhængigt af hvor godt jorden kan bære, kan syldsten være stablet i flere lag. I kælderen fandt man syldsten, ofte meget store sten med en diameter på op til 1 meter, i tre lag. Syldstenene varierede meget i størrelse. Hulrummet mellem stenene var omhyggeligt pakket med mindre sten, murbrokker, mørtel og stampet jord. Da jordbunden har været af dårlig be-

skaffenhed, var der blevet udført et slyngværk af kraftige bjælker (200 mm høje/350 mm brede) placeret parallelt med fundamenter for kælderydervægge og andre bærende vægge. Slyngværk betyder, lidt forenklet, at bjælkerne placeres i et indbyrdes mønster, lidt som på et ternet stykke papir. I overensstemmelse med god håndværkskik var alt træ blevet udlagt under det vandspejl, man oprindeligt havde mødt under grundens udgravning. Når træet ligger under vand, er det nemlig sikret mod hurtig nedbrydning. Som supplerende fundering var der lodrette træpæle mellem syldstenene. Disse har oprindeligt haft til hensigt at sikre bæredygtighed til fast bund for fundamenter under kældervægge.

Da et flertal af de bærende træpæle gennem tiden alligevel er helt eller delvist bortrådnede, er bygningens sætninger naturligvis eskaleret.

Da byggepladsen var etableret, var der opstillet byggepladsskure i tre etager, etableret byggepladsstrøm, gårdarealet var blevet ryddet, og i gården var der udlagt køreplader. Til slut blev der etableret adgang til begge kælderafsnit ved at anlægge to tilkørselsramper, der førte til kældrene under de to sidepavilloner, hvor ydervæggene var fjernet. På den måde kunne de små bobcats og gravemaskiner, der sidenhen fjernede det gamle betongulv og den underliggende halve meter jord og opfyldt fra kælderen, komme til.

Under disse gravearbejder var der selvsagt trange forhold i kælderen.

Da man gravede i jordlagene under kælderen samt i terrænet i gårdrummet, kom man naturligt i kontakt med jord- og kulturlag, der formodentligt har ligget uberørt i flere hundrede år. Københavns Bymuseum besøgte i perioden næsten dagligt byggepladsen for at registrere eventuelle fund, der kunne have arkæologisk interesse. I gårdrummet fandt man bl.a. spor efter tidligere bebyggelse på stedet, som sansynligvis stammer fra 1600-tallet.

I 1950'erne og 1980'erne forsøgte man at løse sætningsskaderne ved at udføre en delvis pilotering af bygningen. Herved opnåede man imidlertid primært, at en del af bygningen blev stående, mens sætningsbevægelserne fortsatte dér, hvor piloteringen ikke var udført.

I forsøget på endegyldigt at løse et alvorligt historisk problem projekteredes nedpresningen af næsten 200 stk. såkaldte MEGA-betonpæle samt ramning af 25 stk. MINI-stålpæle. En MEGA-pæl består af sammensatte betonelementer, med en diameter på 22 cm og med en længde på ca. 3 meter. Betonelementerne leveres med gennemgående hul i midten, så det er muligt at sammenkoble elementerne. Til sammenkoblingen monteres der for hvert element et kornisk stålrør, der placeres i den nedpressede

MEGA-pæl, umiddelbart før næste MEGA-pæl påsættes til nedpresning. Pælens længder er fra 1,7 til 4,0 meter. Bygningen er herefter fuldt funderet til bæredygtige jordlag. Langt under kælderen's gulv holder den moderne pilotering bygningen i lod, dog med respekt for de sætninger, der er opstået gennem tiden. At rette disse sætninger fuldstændigt op ville skabe alvorlig ravage ved forskydningen af bygningens konstruktive led, der i lighed med murværket har sat sig gennem flere hundrede år.

I samarbejde med Kulturarvsstyrelsen, der varetager tilsynet med landets ca. 9000 fredede bygninger, samt eksperter i ekstrapilotering, var arbejdet på forhånd minutøst planlagt for at fjerne mindst muligt af den eksisterende syldkonstruktion.

De mange betonpæle er jævnt fordelt under henholdsvis ydermure og indvendige mure. Ved kælderydervæggene er der typisk placeret to pæle for hver muret pille, det vil sige det murede felt mellem bygningens vinduer. De murede piller er bærende for hele den overliggende bygning.

Pælene er blevet nedpresset med en hydraulisk donkraft under fundamenterne med bygningen som modhold. Antallet af pæle er nøje tilpasset bygningens last og tilstand.

En række uforudsete forhold besværliggjorde ekstrapiloteringen. Det var uventet, at der mange steder var syldsten i tre lag. For at kunne presse

betonfunderingen ned i undergrunden skal syldstenene, der befinder sig i det felt, hvor betonfunderingen skal placeres, naturligvis fjernes. Det er i sagens natur lettere sagt end gjort, når der er tale om en sten, der måler en meter i højden og bredden og er placeret halvanden meter under gulvniveau. I de grelle tilfælde måtte flere af disse syldsten flækkes på tværs, før de kunne flyttes. Andre gange måtte man flytte betonpælene et andet sted hen.

Da man gravede ud for at sænke kældergulvet, viste det sig, at den del af kældermurværket, der lå under det eksisterende gulvniveau, faldt fra hinanden. Fugerne var udvasket fuldstændigt, formodentlig af højtliggende grundvand. Dette medførte nogen genopmuring af murværkets base. Ydermere var de tværgående vægge i kælderen ikke muret i forbandt med ydermurene, hvilket tydeligt viste, at de tværgående vægge er yngre end ydermuren. Resultatet var, at supplerende ommuringer af kældermurværket var påkrævet.

Ved arbejdets indledning var den frie rumhøjde fra underkanten af de meget kraftige bjælker i loftet til overkant af betongulvet ca. 1,7 meter. Efter udgravningen og støbningen af det nye betongulv var loftshøjden øget 20 cm.

De håndværkere, der varetog piloteringsarbejdet i kælderen i Det Harboeske Enkefruekloster,

er specialiserede i gennemførelsen af det hårde og teknisk krævende arbejde. Når man en eftermiddag indgående har overværet udførelsen af en såkaldt pælepresning, forstår man, hvorfor dette arbejde er et speciale. Det er ganske enkelt imponerende at se den akkuratse, der både kræves og leveres, når en historisk bygnings undergrund suppleres med næsten 200 bærende betonpæle.

Udvidelse af skadesbilledet – bærende tømmerkonstruktioner, kælder og tag

Mens piloteringen i kælderen gik på hæld, dukkede en række usynlige bygningskader op. I den tidlige registreringsfase var bygningen stadig beboet, og det var derfor ikke muligt at udføre større destruktive indgreb, som eksempelvis optagning af gulve for at registrere bjælkelag, nedtagning af taggesimsen for at registrere tagværkets spærrender o.l.

Efterhånden som bygningen blev pakket fra hinanden, stod det klart for bygherre og rådgivere, at det forudsete omfang af alvorlige bygningskader var utilstrækkeligt. En række undersøgelser af henholdsvis bjælkelaget mellem kælderen og stueetagen samt af tagværkets bestanddele – tagremme, spærremme, spær, bjælker og grater – viste, at omfanget af råd og svampe antog foruro-

ligende dimensioner. Herefter besluttede vi at nedtage den kraftige, murede taggesims i sin helhed for herved at skabe fri adgang til bjælkender, spærender og indmurede murremme.

Efter at bygningen var blevet gennemgået af råd- og svampeeksperter, gik et rådgiverteam bestående af en konstruktionsingeniør, en repræsentant for byggeledelsen og restaureringsarkitekten suppleret med formanden for tømrerentreprisen, alt tømmer igennem med henblik på at diagnosticere skadesomfanget og istandsættelsesmetoderne til udbedring af de mange skader. Gennemgangen var ikke voldsomt redskabskrævende. Der blev anvendt en skruetrækker, en tommestok, en A-4 blok og en række små sedler med numre til at lokalisere de enkelte konstruktionsdele.

Hvis man samlet set betragter de bærende, konstruktive svigt, der åbenbares indenfor restaureringens første periode, er der ingen tvivl om, at Det Harboeske Enkefruekloster er blevet reddet fra sin undergang af den gennemgribende restaurering. Det lyder drastisk, men for deltagerne i rådgivningsprocessen har det i processen udviklet sig til at være en simpel kendsgerning.

De mange uventede problemer, der dukkede op, er blevet behørigt løst gang på gang. Det kostede naturligvis ekstra kræfter og medvirkede til, at byggeriets tidsplan blev sat under kraftigt pres,

idet tidspunktet for restaureringens afslutning var kendt fra det øjeblik, hvor husets beboere flyttede fra Stormgade. Flertallet af beboerne har i udførelsesperioden været bosat samlet i Mikkel Bryggers Gade.

Ingeniør Keld Abrahamsen fra Århus, en af landets førende eksperter indenfor konstruktiv sikring af historiske bygninger, bidrog til at finde løsninger, der kunne udføres i forlængelse af de historiske tømmerkonstruktioner i bygningen. Udbedringsmetoder ved brug af eksempelvis beton eller stål er ikke acceptable, når det gælder råd- og svampeskader i historiske bygninger. Ved udbedring med tømmermæssigt anlagte løsninger stilles der ofte store krav til håndværkernes og rådgiverens tekniske kunnen og evnen til at "læse" den oprindelige konstruktion. Den del, der skal udskiftes/fornyes, hænger typisk konstruktivt sammen med andre led, der skal bevares, eller den plads, der er til rådighed, er ofte meget begrænset.

Typisk består udbedring af et svampe- eller rådgangrebet stykke tømmer i, at den beskadigede del skal fornyes med frisk tømmer. Det "syge" tømmer bortskæres, hvorefter samlingen mellem nyt og gammelt tømmer skal sikre konstruktionens nødvendige bestandighed, tryk- og trækstyrke. Den nye samling må under ingen omstændigheder svække konstruktionsdelens samlede styrke.

Ved istandsættelsen af tagkonstruktionen i Det Harboeske Enkefruekloster er der anvendt to samlingstyper, henholdsvis en såkaldt skråbladsamling (jf. spærremmen, foto tv., samt de to bælgerstykke samlinger, foto th.) og en såkaldt forskydningslås med (I)-savsnit (jf. forreste bælgstykke, foto th.). Sidstnævnte samlingstype er anvendt der, hvor der af forskellige årsager ikke har været plads til at udføre skråbladsamlingen, der kræver større indbygningsplads.

I kælderen var der meget begrænset plads til at udføre de krævende reparationer af de bjælkeender, der var indmurede i facademurværket. Da, det var enderne, der skulle fornyes, var det nødvendigt at udtage tilstrækkeligt meget murværk til at "vippe" den nye bjælkeende på plads. Herefter indmuredes den rem, der danner vederlag for bjælken i murværket. Arbejdet komplementeredes af, at alle bjælkeender i kælderen ydermere fastholdes af en vekselsbjælke (parallelt med ydermuren). Vekselsbjælkerne er tappet ind i de tværgående bjælker og skulle derfor understøttes, mens bjælkeenderne blev fornyet.

Det er lige så kompliceret at udføre arbejdet som at beskrive det, men håndværkerne gik engageret til opgaven, der er løst på et højt håndværksmæssigt niveau.

Tagværket var præget af omfattende sætninger. De to hjørnebygninger i mindre grad, den tidligere pavillon i midten i større grad. Dels som følge af store sætninger i bygningens undergrund netop her, dels som følge af omfattende rådskader ved tagfoden. Tagfodens kote svingede med op til 11-12 cm.

Efter at tagstenene var blevet nedtaget, udspændtes en snor på langs af bygningens tagkon-

struktion og tæt ved tagkippen. Også her kunne vi konstatere udsving på op til 11-12 cm.

Det nye tag, der består af et fast undertag af brædder og pap, afstandslistes og lægter og en rød tagsten, en såkaldt håndbearbejdet tagsten, kan kun til en vis grad optage store skævheder. Tagfladen er kun rettet op i mindre omfang, fordi det er essentielt for opfattelsen af bygningen som historisk "organisme" med al dens patina, indbyggede skævhed, liv og bevægelse, at den ikke står snorlige efter restaureringen. Opretningen varierer typisk i spændet 3-6 cm på spærrenes overside.

Blotlæggelsen af spærrender og bjælkeender medførte, at den eksisterende murede taggesims måtte tages ned og mures op igen. De jernankre, der tidligere holdt gesimsen fast, er udtaget, istandsat og atter sat på plads og er ydermere blevet suppleret med indlæggelsen af rustfrit stål i gesimsens liggeløber, så den kraftigt udkragende gesims fastholdes forsvarligt.

Alle bygningens seks skorstenspiber er nedtaget og er efterfølgende genopmuret med brug af de gamle sten, suppleret med nye sten i stedet for de defekte. Efter opmuring af piberne er de nye sten farvet med kønrøg for at minimere det meget kraftige skel mellem nye og gamle sten.

Skorstenene har ikke længere deres oprindelige funktion som røgange for husets ildsteder,

men anvendes i stedet til installationsføring, herunder især ventilering af de nye køkkener og badeværelser.

Bygningens ydre – facader, porte, døre og vinduer

De fotos, der blev taget før restaureringen gik i gang i foråret 2006, viste en bygning, hvis facader var præget af mange, markante sætningsskader efterfulgt af bastante facadeistandsættelser foretaget af flere omgange i 1900-tallet.

Facademurværket stod overvejende dækket af en meget hård cementfiltset behandling. En række tidlige forsøg viste, at overfladen ikke var forenelig med vores ønske om at genbehandle facaden med materialer, der ville fremtræde i harmoni med den historiske bygning.

I udgangspunktet var den gængse formodning, at bygningen oprindeligt havde fremstået med en kalket overflade. De undersøgelser, som Nationalmuseets Bevaringsafdeling foretog, dokumenterede dette. Undersøgelsens primære konklusion var, at huset mod gaden tidligere har fremtrådt i lyse nuancer, lysegråt med hvidlige vinduer.

Mod gården har facaden oprindeligt været rødkalket. Også her har vinduerne tidligere haft en hvidgrålig farve. Undersøgelsen dokumenterede dog også, at vinduerne, formodentligt i midten af 1800-tallet, har været malet grønne.

Tagfladen færdiggøres. Et stort omfang af markante sætninger genereret som følge af råd- og svampeskader samt af bygningens generelle sætningsskader gjorde tagistandsættelsen kompliceret og meget omfattende. Det var vigtigt, at istandsættelsen kunne gennemføres uden at rette tagfladen op, da et snorlige tag vil fremstå meget fremmedartet for bygningen.

*Udsnit af gårdfacaden.
Ifølge konservator Søren
Møllers facadeundersøgelser
(Nationalmuseets Bevarings-
afdeling) fremstod gårdfacaden
oprindeligt i rød kalk.
Efter påførelsen af fire for-
skellige røde prøvekulører,
herunder kalkrød, oxydrød,
lys oxydrød samt engelskrød
valgtes sidstnævnte som
facadefarve. Muligheden for
at lade indfatningerne stå i
hvid kalk indgik i
overvejelserne, men det
vurderedes, at
helhedsindtrykket
ville blive for uroligt.*

Det var svært at udlede flere markante oplysninger af undersøgelserne, da vinduerne af flere omgange tidligere er blevet næsten totalafrenset, ligesom facadeistandsættelserne også har gjort sit til at sløre tidligere facadebehandlinger.

Indledningsvist udførte vi en gennemgående murermæssig istandsættelse af det ydre murværk. Herunder hørte ikke mindst en udbedring af de mange revnedannelser, der tidligere var opstået som følge af de mange sætninger. Revnerne, ofte fordelt over store murpartier, er blevet ”syet” sammen via indlæggelse af armeringsjern i lejefugerne.

Med Nationalmuseets oplysninger i baghånden besluttede vi at afrense bygningen med en let sandblæsning. Derefter blev både de plane murflader og vinduesindfatninger filtset med kalkmørtel. Tilbage stod facaderne med en meget smuk stofflighed som et godt grundlag for at arbejde videre med en ny overfladebehandling.

Udgangspunktet for en bygnings farvesætning kan være bredt funderet. Hvordan så bygningen oprindeligt ud? Hvordan har man farvesat byens facader gennem tiderne? Og hvordan fremtræder den omkringliggende by aktuelt? Inspirationskilderne er mange.

I 1740'erne udførte kunstnerne Rach & Eegberg en række malerier, der samlet dokumenterer, hvordan Holbergtidens København så ud. I barokken brugte man umættede røde og gule far-

ver til facaderne. Senere i rokokoen og nyklassicismen (1750-1850) anvendte man forholdsvis lyse pastelfarver som grå, gul og rød (gammelrosa). Rach & Eegbergs malerier fra 1740'ernes København viser, at de fleste facader var røde eller grå, og kun nogle få var gule.

De arkitektoniske elementer som pilastre, gesimser og vinduesindfatninger var næsten altid malet i en lys grå sandstensfarve. Ligesom de fleste vinduer var grå.

Efter udførelse af 15-20 farveprøver direkte på facademurværket valgte vi de nuværende facadefarver, engelskrød på gårdsiden og en lys sandfarve mod gaden. Vinduerne er blevet malet i en varm hvidgrålig farve som kontrast til de meget mættede murflader. I udgangspunktet blev såvel barokkens perlegrå samt en ren brun umbra også afprøvet som vinduesmaling, men valgt fra i sidste ende. Slotsgrøn blev valgt til den store gadeport og de to indgangsdøre.

Engang var valget af kalk til byens facader det foretrukne. Helt basalt er kalken energi- og miljømæssigt meget lidt belastende. Da kalk er smidig og diffusionsåben, medvirker den nye overflade til en optimal bevaring af det bagvedliggende murværk. Væsentligst var dog de æstetiske argumenter; kalken har en meget smuk lysrefleksion, og den patinerer på en måde, så byens forurening ikke lægger sig som et nyt lag

*Udsnit af istandsat vindue.
Rammerne er blevet istandsat på værksted, mens karmene er blevet istandsat på stedet. Vinduerne er malede med linoljemaling i en hvidgrå farvenuance, hvilket er i overensstemmelse med resultatet af de farvearkæologiske undersøgelser. Vinduesbeslagene er enten genanvendte eller nyfremstillede som essesmedede kopier af de siddende beslag. Også vinduesglassene er genanvendt i videst muligt omfang.*

Udsnit af gadefacaden. Stormgade har engang, i 1700-tallet vides det med sikkerhed, været betydeligt mere farvestrålende end tilfældet er i dag. Den nye farvesætning af gadefacaden har en mere varm bundfarve end gadefacaden historisk set har haft.

Der blev gennemført en såkaldt mikroteknisk vinduesistandsættelse af alle bygningens vinduer. Istandsættelsen tager udgangspunkt i en patentbaseret afrensning med brug af mikrobølger. Rammerne er efter 10-15 minutters behandling i en mikrobølgeovn klar til videre behandling på værkstedet. Alt kit og maling skræbes af, vinduesglasset tages forsigtigt ud, hvorefter hver enkelt ramme istandsættes.

udenpå facadebehandlingen, men i stedet "skræller" af som tynde lag.

Facadens sandstenselementer er forsigtigt istandsat, primært via en enkel afrensning. Dette gælder også tagcartouchen med våbenskjoldet, som afslutter gadefacadens midterparti i taget. Samlet set er ca. 50 % af sandstenselementerne i taggesimsen dog fornyet, da den var kraftigt nedbrudt af forurening. Ligeledes er gadeportens sandstensindfatning fornyet. En række af fornyelserne har form af såkaldte fyrringer, som er små

stykker ny sandsten, der erstatter den originale dér, hvor den er helt nedbrudt. Gadesoklens sandsten er blot afrenset og efterfuget i samlingerne. Der er anvendt Bremersand og Gotlandsk sandsten til arbejderne.

Bygningens vinduer var som nævnt kraftigt angrebet af råd i karm- og rammetræ. Beslånningen var meget rustskadet, og de mange sætninger, som bygningen har været udsat for, har medvirket til at vinduesrammerne ikke længere passede til vindueshullerne.

Vinduesrammernes istandsættelse har i store træk bestået af udlusninger, udskiftning af dyvler, bundrammer, vandnæser og enkeltsprosser, opretning af kitfalse, påforinger på yderkanterne af rammerne, og defekte og rustangrebne beslag er repareret eller fornyet med essesmedede kopier af de gamle beslag.

Der blev gennemført en såkaldt mikroteknisk vinduesistandsættelse af alle bygningens vinduer. Istandsættelsen tager udgangspunkt i en patentbaseret afrensning med brug af mikrobølger. Rammerne er efter 10-15 minutters behandling i en mikrobølgeovn klar til videre behandling på værkstedet. Alt kit og maling skrubes af, vinduesglasset tages forsigtigt ud, hvorefter hver enkelt ramme istandsættes. Vinduesrammernes istandsættelse har i store træk bestået af udlusninger, udskiftning af dyvler, bundrammer, vandnæser

og enkeltsprosser, opretning af kitfalse, påforinger på yderkanterne af rammerne, og defekte og rustangrebne beslag er repareret eller fornyet med essesmedede kopier af de gamle beslag. Vindueskarmene blev ikke udtaget fra bygningen, men istandsat på stedet. Ligeledes er rammerne blevet tilpasset ved let høvling direkte fra stilladset under isætningen.

Der er udført nye forsatsvinduer til alle vinduer undtagen dem i kælderen og i de to trappeopgange. Forsatsrammerne har, udover en energi-

Gulvet i salen er taget op, de enkelte planker er repareret, og der, hvor det var muligt, er plankerne genlagt. Der manglede dog 16 brede fyrretræsplanker med over 200 års patina, førend gulvet kunne færdiggøres. Slots- og Ejendomsstyrelsen var så venlige at donere de nødvendige planker, der tidligere har ligget i riddersalen på Rosenborg Slot, men som blev til overs her, da salen restaureredes for få år siden. Rosenborg-plankerne blev i 1860 dekoreret, denne bemaling var stadig bevaret ved genlægningen i Stormgade.

besparende effekt, den funktion, at man ved tilførelsen af disse har mulighed for at reducere generne fra Stormgades meget kraftige dagtimetrafik. En række lydmålinger har i udgangspunktet sat standarden for det decibelniveau, der måtte trænge ind i lejlighederne. Brugen af specielle lydrunder og lydfuger har bl.a. medvirket til at nå målet.

Husets mange skævheder har medført, at 12 forsatsrammer, med diagonale skævheder på over seks cm, er specielt udførte til vindueshullerne, mens udførelsen af 28 forskellige modelstørrelser til de tilsyneladende ens vindueshuller har dannet grundlag for øvrige nødvendige tilpasninger. Registreringen af de faktiske forhold i bygningen, planlægningen, hensynet til de mange undtagelser og den samlede logistik og koordineringen med byggepladsens øvrige aktiviteter medvirkede til, at vinduesistandsættelsen samlet set blev et af restaureringens helt store indsatsområder.

Den indvendige istandsættelse

Den indvendige istandsættelse er sket med den overordnede hensigt, at mest muligt "originalt gods" skulle bevares. Det har desuden været vigtigt, at indbygningen af moderne funktioner ske på en måde, så disse ikke ses unødigt, men heller ikke savnes.

Ved udførelsen af nye el-installationer, et nyt varmeanlæg, brandsikring af indgangsdøre, nye

energitiltag som isolering af vinduesbrystninger og opsætning af nye forsatsrammer, indbygning af nye badeværelser og nye køkkener, ventilering af lejlighederne og mange andre nye tiltag har der været behov for stor omtanke og ofte nogen kreativitet for at sikre gode løsninger.

De nye køkkener, 15 stk. i lejlighederne, og et enkelt i gæstelejligheden, er udført i direkte forlængelse af Aage Rafns 1920'er-køkken. Dette enkle, hvide køkken blev udført som et selvstændigt møbel, der indeholdt alle nødvendige funktioner. Idéen om et selvstændigt køkken "møbel" virkede oplagt, da et nyt, tidssvarende køkken skulle udformes til husets lejligheder.

Baggrunden for de nye badeværelser har været, at de skulle huse de nødvendige funktioner, at de skulle fremtræde moderne, enkelt og sobert, og at rummene, på trods af den begrænsede plads, ikke opleves som klaustrofobiske, men som behagelige at opholde sig i.

Samlet set kan køkkener og badeværelser betragtes som moderne indlæg i den historiske masse. Alle køkkener og badeværelser er udført, så de kan fjernes igen, det kan altid lade sig gøre at komme tilbage til udgangspunktet.

Som det oftest ses i tilsvarende bygninger er mange af de indvendige vægge udført af bindingsværk. Der har været behov for nogen istandsættelse grundet sætningsskaderne i byg-

Den gamle bedesal under restaurering.

Ved arbejdets indledning fremstod rummet i al væsentlighed uden fortidens kvaliteter. Det har været målet at reetablere bedesalen, der nu benævnes festsalen, som bygningens hovedrum.

Da billederne til denne bog blev taget, var rummet under færdiggørelse, men i sin endelige form blev væggene malet med limfarve, en grøn-jord (dybgrøn), træværket blev malet helt lyst gråt, og en række af træværkets profiler blev forgyldte med slagmetal.

De nye skillevægge er opbyggede efter gamle teknikker med brædder, rør væv og puds.

Da arkitekten Aage Rafn i 1924-26 varetog en istandsættelse af Det Harboeske Enkefruekloster, var baggrunden et ønske om at opdatere bygningens funktionalitet. Der isattes i den forbindelse bl.a. nye ens køkkener i lejlighederne (jf. foto side 83). Med udformningen af det nye køkken anno 2008, der er isat i 15 lejligheder samt i gæstelejligheden, har det været intentionen at udforme et superfunktionelt køkkenmøbel, der på ganske lidt plads opfylder alle funktionsbehov. Den væg, der adskiller køkkenet og spisekøkkenet, er en ny, pudset brædevæg. Det faste glasparti over gennemgangen mellem de to rum samt de smalle dørindfatninger er en "hilsen" til den indretning, som Aage Rafn efterlod i bygningen i nærved de samme rum, hvor de nye køkkener, der er tegnet af Henrik Ingemann Nielsen, nu er indplacerede.

Indenfor et areal på ca. 370 x 400 cm (et "rum-modul") er der blevet etableret indgang til lejlighederne, nyt badeværelse, nyt køkken, spiseplads og installations-skakt. Badeværelserne er derfor minimeret så meget som muligt (ca. 105 x 205 cm), men virker faktisk overraskende rumlige alligevel. De hvide overflader, med det gråsorte terrazzogulv som undtagelse, er valgt med henblik på at få rummet til at virke større.

Af hensyn til adgangen til spisekøkkenerne er en række dørhuller fra stuerne blevet flyttede, og der er installeret nye varme- og nye elektriske installationer overalt. Men bortset fra disse forhold er meget lidt grundlæggende ændret i lejlighedernes rum; døre, dørindfatninger, brystpaneler og lysninger er istandsat snedkermæssigt og er herefter blevet malet med linoliemaling, en farve, der er udviklet specielt til Det Harboeske Enkefruekloster som en referenc til bygningens barokke fortid. Farven er som en naturlig følge heraf benævnt "klostergrå". Stukgesimsen mellem loft og væg er restaureret efter behov, men gulvplankerne med deres naturlige slitage er bevaret efter isætning af små "lus" til udbedring af større skader. I de nye køkkenrum er der anvendt nye, brede fyrretræsplanker som gulvbelægning. Lofterne er temperamalede, for i modsætning til den gængse mosfarvning af lofterne har temperaen den fordel, at loftsfladen ikke skal vaskes ned ved genbehandling. Efter ønske, bl.a. fra husets beboere, er alle væggenne malet i en meget lys farvenuance, en såkaldt "birkehvid" blandet med umbra.

ningen. Bindingsværkets konstruktionsform har gjort det lettere at justere på dørhuller i lejlighederne de steder, hvor det har været nødvendigt. De murede vægge, ligeledes kraftigt påvirkede af sætningsskader, er blevet murermæssigt istandsat og er pudset op med kalkmørtel.

Ved nedtagningen af lysninger, paneler og andre snedkerpartier har det været muligt at skjule en række installationer. En del af el-installationerne har det dog været nødvendigt at rille ind i murværket. Varme anlæggets lodrette forbindelser er udført som synlige stigstrengene tre steder i hver side af bygningen.

En stor del af den nye ventilering er placeret i de seks skorstenspiber. Den væsentlige del af den nye lodrette installationsføring er dog placeret i de lodrette teknikskakte, der indgår i køkken-badværelseszonerne. På den vis er den nye teknik centreret i de "nye" rum, mens de historiske rum så vidt muligt er holdt fri.

Mange af rummene er fra gammel tid panelerede, ligesom en del øvrigt snedkerinventar indgår som nagelfaste partier i rummene. Efter en omfattende registrering er disse snedkerpartier blevet istandsat nænsomt via partielle reparationer og udlusninger. En række snedkerpartier er udført som nye i overensstemmelse med de gamle teknikker. De gamle 1700-tals plankegulve er ligeledes istandsat efter behov. I køkkenzonerne er

der lagt nye douglas-plankegulve. I salen, den tidligere bedesal, var en del af de gamle gulvplanker fra 1700-tallet så beskadigede, at en genanvendelse ikke var mulig. Via en donation fra Slots- og Ejendomsstyrelsen er der nu indbygget 12 planker, der stammer fra Rosenborg Slot. Plankerne blev i 1772 lagt på foranledning af arkitekten C.F. Harsdorff i riddersalen på Rosenborg Slot. I 1860'erne blev plankerne malet som et sort og hvidt marmorgulv med brune korsfelter. Plankerne blev fjernet fra riddersalen i forbindelse med lægningen af et nyt marmorgulv i perioden 2007-2008. Så her, over 200 år efter, optræder C.F. Harsdorff atter i Det Harboeske Enkefruekloster.

Malertekniker og farver

Ved istandsættelsen er der lagt stor vægt på at anvende materialer, der naturligt hører til i en 1700-tals bygning. Spånplader, gipsplader, BMF-beslag er blandt de materialer, der ikke har været på ønskelisten. Tilsvarende gælder for de materialer, der er anvendt i forbindelse med den malermæssige istandsættelse, hvor vi har undgået at bruge plastmalinger eller miljømæssigt belastende malinger.

Farvesætningerne af lejlighederne er bevidst holdt indenfor en nøgtern farveskala. Lofterne er malet hvide, med anvendelse af temperamaling, væggene er malet i en hvidlig nuance "Birke-

hvid”, kombineret med en smule umbra. Der er gjort store bestræbelser på at finde den rette indvendige farve til alle snedkerpartierne. Valget er faldet på en lysgrå, der efterfølgende er tonet med umbra. Det er sket for at opnå en karakteristisk dyb, varm farve. Inspirationen har været vores ønske om at relatere snedkerfarven til bygnings oprindelige barokke træk.

En del af væggene har tidligere været lærredsbeklædte. Da restaureringen påbegyndtes, var der opsat brandbare cellotexplader på disse vægge. De er nu fjernet igen, og lærrederne er blevet reetablerede.

Ved farvesætningen af trappeopgangene og de fælles gangarealer har det været oplagt at forsøge at bevare den lettere dunkle stemning, der oprindeligt sprang i øjnene som en særegen kvalitet ved især de to trappeopgange. Herunder hører en bevaring af trappetrinenes ferniserede overflader.

Salen har, i malerteknisk forstand, udgjort et kapitel for sig i restaureringen. I 2006 fremstod rummet meget anonymt, beskedent og ikke i nogen god harmoni med sin funktion og historie. De konservatorafdækkede spor (træværk) fortalte imidlertid en historie om en mere farverig fortid.

I farvesætningen af rummet har vi valgt at male væggene i en gammelkendt limfarve, en

smuk dyb grøn farve, der benævnes som ”grøn-jord”. Træværket er med vilje gjort lysere end træværket i lejlighederne. Loftet er mosfarvet.

Ved en supplerende konservatorundersøgelse i 2007 lykkedes det ikke at finde spor efter tidligere udførte forgyldninger i rummet. Efter en række forsøg i 1:1 valgte vi at forgyldte dele af træværket. Det er en nyfortolkning i de historiske rammer, der sammen med den ophængte prismelysekroner og rummets møblering har til formål at understrege, at salen har en særstatus i bygnings rumlige hierarki.

Restaureringen – et tilbageblik

Selv som rådgiver med nogle års erfaring fremstår ændringen af en forfalden til en genoprettet skønhed med myriader af snørklede arbejdsgange og -processer stadig som et under, hver gang forvandlingen langsomt udspiller sig for øjnene af én.

Forvandlingen af Det Harboeske Enkefruekloster er nu gennemført. Efter 16 måneders intens byggepladsaktivitet er restaureringen slut. Den sidste håndværker har forladt bygningen, der nu atter, med udgangspunkt i sin rige fortid, trygt kan skue ud i fremtiden.

NOTER

Alle citater er gengivet med nutidig retskrivning

1 Villh. Lorenzen: *Haandtegnede Kort over København 1600-1660*. Planche XVIII. Kbh. 1930

2 Beretningen er en del af præst ved Vartov Hospital, Anders Mathisen Hjørnings beskrivelse af året 1668. KD V, 1838. KD = *Kjøbenhavns Diplomatarium*. O. Nielsen (udg.). Kbh. 1872-1887 – her nummereret efter netudgaven www.eremit.dk/ebog/kd/index.html

3 KD VI, 507

4 Tildelingen af skøder fortsatte under Christian V, og først efter ni år var alle grunde afsat

5 KD VI, 589. 4. november 1668

6 KD VI 840, 26. marts 1672

7 Stormgade 14: Nr. 70. KD VI, 484. De andre grunde havde nr. 3, 4 og 73. KD VI, 607. J. A. Fridericia om Simon de Petkum: *Dansk Biografisk Leksikon*. Første udgave. 1887-1905. Red. C. F. Bricka

8 KD VI, 896. 3. juli 1673

9 Brev fra Henrik Gerner 30. maj 1681 i: Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708. Kbh. 1846

10 Citeret i: Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*. Bd. V. Kbh. 1889

11 VII, 30. 24. oktober 1682, hvor de Petkum lå i nabostrid om et plankeværk

12 *Dansk Biografisk Leksikon*. 1887-1905. Se note 7

13 Skøde juni terminsdag 1701, dvs. at handelen var afsluttet før

14 Støvringgaard Klosters historie i store træk kan læses på www.stovringgaard.dk/index.php?id=31.

På www.stovringgaard.dk ligger den nuværende fundats af 25. juli 2007

15 Johan Monrads Selvbiografi (1638-1692). Udg. S. Birket-Smith. Kbh. 1888

16 Fuires-familien og de slægter, der var gift ind i den, engagerede sig i den nye Trinitatis Kirke (indviet 1656), og flere blev begravede der. Denne Didrik Fuires gravtavle bærer den latinske version af navnet, Theodorus, "Guds gave", og her står hans lebenslauf og mange rejsemål

17 Seniorforsker Nils Bartholdy, Rigsarkivet, takkes for oplysningen om formålet med separat adling

18 Napoleons general Junot, hertug af Abrantès' svar til hertugen af Montmorency, ca. 1810

19 Ifølge nogle oplysninger var CF født i 1677, idet hendes alder i Vor Frue Kirkes ligbog ved begravelsen 1735 opgives til 58 år, bl.a. i: Feddersen, Lili: *Mindeskraft for Geheimeraadinde Christine Harboe*. Privat tryk. Støvringgaard 1910 – skønt der sst. refereres til det maleri af CF, som hænger på gården og bærer teksten "født in Anno 1682". Da forældrene blev gift i oktober 1677, kan CF ikke være født samme år, og 58 er en fejllæsning af tallet 53

20 En gætteleg om, hvor mange nødder en anden gemte i hånden

21 Karakteristikken: teolog og rektor ved Kolding lærde Skole, forfatteren Albert Thura (1700-40), i *Gynæceum Daniæ litteratum*. Kbh. 1732, et skrift om lærde og litterære danske kvinder. Hans broder, arkitekten Laurids de Thurah (han og en tredje broder blev adlede under dette navn 1740), brugte afsnittet om CF som tekst til tegningen af Det Harboeske Enkefruekloster i sit planlagte tredje bind af *Danske Vitruvius*, jfr. Bygningshistorien

22 Trykt i Feddersen op.cit., antagelig efter Thura, Laurids Lauridsen: *Poetiske Sager*. Kbh. 1721

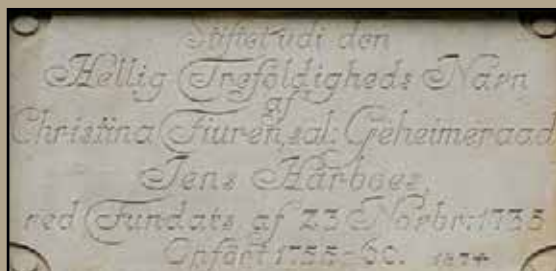
- 23 Danske Lov 1683 og Forordning af 6. februar 1694
- 24 Rode, Erik: Det Harboeske Enkefruekloster i: *Historiske Meddelelser om København*. Tredje Række, II. Bind. Kbh. 1938. Artiklen er skrevet i anledning af Enkefrueklosterets 200-års jubilæum. Erik Rode, overretssagfører (1874-1958), fra 1895 klosterskriver ved Det Harboeske Enkefruekloster
- 25 CF havde udlejet gården Østergade og solgte den i 1720'erne
- 26 Ryddet, da pladsen skulle bruges til egnsteaterets forestillinger
- 27 Albert Thurahs skrift 1732, jfr. ovenfor
- 28 Denne bestemmelse blev senere ændret, så indskrevne kunne få hævinger også uden for Støvringgaard – her ophørte hævingerne i 1967
- 29 Johan Arndt / Ahrendts *Lyset i Mørket* Eller Fire Bøger Om Den Sande Christendom 1718 anvendtes også ved Vallø andagter
- 30 Aalbæk Jensen, Erik: Et kvindehus gennem 250 år i: *Vallø*. Vallø Stift 1988
- 31 Lister over priorinder og konventualinder (enkefruer) med biografiske data i: Rode, Erik op.cit.
- 32 Jubelforestillingerne i Det kongelige Teater: Peter Schiønning 1732-1813. En søofficer i 1700-tallet.
www.orlogsmuseet.dk/sch/1760.htm#jubel
- 33 Bedesalen i Det Harboeske Enkefruekloster er beskrevet i: *Danmarks Kirker*. 6. bind, 31-32. hefte: Forsvundne kirker i København. Kbh. 1987
- 34 Hofråd David Amsel Meyer døde i 1813, men først i 1822 havde eksekutorerne fordelt arven. Dansk Biografisk Lexikon. 1887-1905

Kapitlerne om Christine Fuiren, hendes slægt og Jens Harboe bygger på forfatterens endnu upublicerede materiale fra en undersøgelse af Hofholdningen 1684-1794 (Carlsbergfondet), hvor de begge indgår i flere sammenhænge, generelle viden om livet i 16-1700-tallet og biografiske leksika. Kapitlerne om Det Harboeske Enkefruekloster bygger på klosterets arkivmateriale i Københavns Stadsarkiv, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (brandtaktioner) og Folketællingerne 1787 ff. Desuden er brugt litteratur om Københavns historie og arkitektur, en mængde spredte oplysninger fra historisk, kunst- og arkitekturhistorisk faglitteratur og erindringer fra 1600-1900-tallet

Bygningshistorien

- 35 Venligt oplyst af arkitekt MAA, Jens Andrew Baumann
- 36 Der indgik ikke voks i fremstillingen af tapeterne, men de er altid blevet kaldt sådan. Rester af tapeterne findes stadig i Den Stormske Gård, der tilhører Finansministeriet
- 37 Claus M. Schmidt henviser til Bredo L. Grandjeans vurdering i kapitlet: To dronninger som bygherrer. I: *Danske dronninger i tusind år*. Kbh. 2000
- 38 Næsten alle populære opslagsværker og informationsfoldere opgiver Häusser som Christiansborgs arkitekt. Slots- og Ejendomsstyrelsen oplyser lidt tvetydigt, at Christian VI lod "sin general-bygmester Elias David Häusser opføre det første Christiansborg Slot med bistand af de to unge, talentfulde arkitekter Niels Eigtved og Lauritz de Thurah." (www.ses.dk/388b55f0)
- 39 Udredningen af "dronningens lille køkken" og tilsvarende køkkener i andre huse er en del af Barbara Zalewskis undersøgelse af Hofholdningen 1648-1794 og vil senere blive publiceret

- 40 Udregnet på grundlag af listerne over priorinder og konventualinder (enkefruer) med biografiske data i: Rode, Erik: Det Harboeske Enkefruekloster i: *Historiske Meddelelser om København*. Tredje Række, II. Bind. Kbh. 1938
- 41 Da listen er umådelig lang, henvises til værkfortegnelsen i: *Weilbachs Kunstnerleksikon*. 1947-52. Desuden er brugt: Weilbach, Ph.: *Dansk Kunstnerleksikon*. 1877-78. Weilbach, Ph.: *Nyt Dansk Kunstnerleksikon*. 1895-96. *Weilbach – Dansk Kunstnerleksikon*. 1994-2000
- 42 Laurids de Thurahs *Den danske Vitruvius* udkom i to bind 1746-49, men han nåede ikke at udgive det tredje bind, der skulle vise hvad der var sket navnlig i København efter 1749. I forbindelse med et fotografisk optryk af værket 1966-67 rekonstruerede Hakon Lund bindet ud fra de Thurahs tegninger og manuskript i Det kongelige Bibliotek. de Thurahs beskrivelse af Det Harboeske Enkefruekloster består i Christine Fuirens lebenslauf – en afskrift af broderen Albert Thurahs karakteristik (jfr. foregående kapitel) – og hele reglementet 1741
- 43 Forløbet er beskrevet af Sys Hartmann: Borg, slot og stift i: *Vallø*. Vallø Stift 1988
- 44 Citeret efter Sys Hartmann, op. cit. I dag bor stiftsdamerne i det gamle, røde slot, men dér blev først indrettet lejligheder efter at slottet og stiftsbygningen nedbrændte i 1893. På de Thurahs tid var det gamle slot hvidkalket, mens stiftsbygningen var malet brunrød. Ved ombygningen i 1766 blev den malet grålighvid og har siden haft navnet Det hvide Stift. Efter branden blev de Thurahs sidebygninger ikke blev genopførte, og indtrykket er nu meget langt fra det oprindelige.
- 45 Laurids de Thurahs vurdering af van Haven: Hakon Lund i *Weilbach – Dansk Kunstnerleksikon*. 1994-2000
- 46 Dansk Biografisk Leksikon. 3. udgave, 1979-84
- 47 Folketællingerne fra 1787 og fremefter: der var til stadighed 40-45 beboere, heri ikke medregnet portnerfamilien med tjenestepige
- 48 Weilbach, Ph. 1877-78 (se Note 41)
- 49 Vurderingen af tegningerne og brevene: Weilbach, Frederik: *Arkitekten C. F. Harsdorff*. Kbh. 1928
- 50 Rode, Erik: op.cit., mener at tegningen 1763 er lavet af “en tysker, da der på målestokken står ‘ellen’ og ikke alen” – men man brugte (plat)tyske fagudtryk i byggefagene og tysk var fællessprog blandt håndværkere og bygmestre og i militæret, hvorfra de fleste bygmestre/arkitekter kom
- 51 Bygningen gik til ved byens brand 1795
- 52 Weilbach, Frederik, op.cit.: “Harsdorff må altså have ledet ombygningen, skønt forslaget [om forhøjelsen] altså ikke var udgået fra ham”. Erik Rode, op.cit.: forhøjelsen rummede seks to-fags værelser og under taget et tørreløft
- 53 Der blev foretaget brandtaksation i oktober 1758, da nybygningen, pavillonen og den nye køkkenbygning i vest repræsenterede en anselig værdi. Tilsyneladende blev der ikke udført en ny efter at ombygningen af det gamle hus var færdig, først 1789 blev ejendommen igen takseret
- 54 Det Harboeske Enkefruekloster. Rapport udarbejdet af studerende på Afdeling 4, Arkitektur, by- og bygningskultur. 2001
- 55 Efter Københavns nye kommunallov 1857: under Magistratens 1. Afdeling
- 56 Rode, Erik: op.cit.: ”fortalt mig af en dame, der som ung var kommet på besøg i klosteret” – Rode var klosterskriver fra 1895, så det passer med midten af 1800-tallet

Bygninger er en del af vores kulturarv. Et håndgribeligt levn, som vores forfædre har givet videre, og som vi er forpligtet til at værne om.

Realea A/S er et ejendomsselskab for udvikling og bevaring. Selskabets formål er at opbygge og formidle en samling af gode eksempler på byggestil og arkitektur fra forskellige tidsperioder og egne i Danmark samt at investere i udviklingen af eksperimenterende nybyggeri.

Læs mere på www.realea.dk